

'In the future days, which we seek to make secure, we look forward to a world founded upon four essential human freedoms. [...] *freedom of speech* [...] *freedom of worship* [...] *freedom from want* [and] *freedom from fear*.'

- President Franklin D. Roosevelt, State of the Union, 1941 -

vr!heids colleges

Vier lezingen over de actuele waarde van
de Four Freedoms van Franklin D. Roosevelt

Abdelkader Benali
Hans Achterhuis

Kustaw Bessems
Barbara Oomen

BOOM | LEMMA

Vrijheidscolleges

De lezingen en gedichten zijn in maart en april 2013 uitgesproken tijdens de Vrijheidscolleges. Deze colleges zijn georganiseerd door FORUM, Instituut voor Multiculturele Vraagstukken, Bevrijdingsfestival Utrecht en de Vrede van Utrecht.

FORUM is een onafhankelijk kennisinstituut op het terrein van multiculturele vraagstukken vanuit het perspectief van de democratische rechtsstaat, sociale cohesie en gedeeld burgerschap. FORUM vergaart kennis op het brede terrein van integratie, stelt deze beschikbaar en zet de kennis om in praktisch toepasbare methoden en producten.

Het **Bevrijdingsfestival Utrecht** is een van de veertien provinciale Bevrijdingsfestivals, die inhoudelijk samenwerken met het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Op 5 mei vieren we de vrijheid en staan we stil bij de betekenis hiervan. Het Bevrijdingsfestival Utrecht wil bijdragen aan deze bewustwording en organiseert jaarlijks een gratis toegankelijk festival met muziek en inhoudelijke activiteiten rond de thema's van 5 mei.

Vrede van Utrecht: In 2013 viert Utrecht 300 jaar Vrede van Utrecht. Dit wordt in de stad en de provincie gevierd met een internationaal, cultureel programma dat tot stand is gekomen in samenwerking met vele partners.

De vrijheidscolleges en het slotdebat zijn mede mogelijk gemaakt door het Nationaal Comité 4 en 5 mei, Provincie Utrecht, kfHein Fonds, Prins Bernhard Cultuurfonds, Stichting Democratie en Media en stichting Janivo.

kfHein, **fonds**

VRIJHEIDSCOLLEGES

*VIER LEZINGEN OVER DE ACTUELE WAARDE VAN DE
FOUR FREEDOMS VAN ROOSEVELT, BEGELEID DOOR
VIER GEDICHTEN OVER VRIJHEID.*

Lezingen:

Hans Achterhuis
Abdelkader Benali
Kustaw Bessems
Barbara Oomen

Redactie: FORUM

Gedichten:

Chrétien Breukers
Ellen Deckwitz
Ruben van Gogh
Baban Kirkuki

Boom Lemma uitgevers
Den Haag
2013

Projectteam Vrijheidscolleges:
FORUM: Corine van Middelkoop, Sanne van Buuren
Bevrijdingsfestival Utrecht: Esther Lubberding
Vrede van Utrecht: Friso Wiersum

Omslagontwerp: Robert van Sluis, Eyefordetail.nl
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Fotografie: Daniëlla van Bergen, DVB Foto

© 2013 Lezingen: Hans Achterhuis, Abdelkader Benali, Kustaw Bessems,
Barbara Oomen
Gedichten: Chrétien Breukers, Ellen Deckwitz, Ruben van Gogh, Baban Kirkuki
Redactie: FORUM | Boom Lemma uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische veeveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorrecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorrecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978 94 6236 009 9
ISBN 978 94 6094 844 2 (e-book)
NUR 741

www.boomlemma.nl

INHOUD

1	INLEIDING	7
2	FREEDOM FROM FEAR	15
	De migrant, angst en de natiestaat / Abdelkader Benali	15
	Niet bang zijn / Ruben van Gogh	26
3	FREEDOM FROM WANT	31
	Precariërs aller landen... / Hans Achterhuis	31
	Gebreken van Nederland / Baban Kirkuki	46
4	FREEDOM OF SPEECH AND EXPRESSION	51
	Openheid is de overwinning op de onderduik / Kustaw Bessems	51
	Ik neem de vrijheid / Chrétien Breukers	66
5	FREEDOM OF WORSHIP	71
	Ook buiten de voordeur / Barbara Oomen	71
	Vlies / Ellen Deckwitz	82
6	OVER DE AUTEURS	85

INLEIDING

Ieder jaar vieren wij in Nederland onze vrijheid. In 2013 werd op 5 mei de landelijke fakkel voor de vrijheid in Utrecht ontstoken. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei sloot daarmee aan bij de viering en herdenking van de ‘Vrede van Utrecht’. Dit wereldomspannend vredesverdrag werd in 1713 getekend. Het gehele jaar door organiseert de stichting Vrede van Utrecht activiteiten onder de programmamaanam ‘*The Art of Making Peace*’. Het jaarthema van 4 en 5 mei ‘Vrijheid spreek je af’ brengt deze twee gebeurtenissen met elkaar in verband.

Dit bijzondere jaar is de aanleiding geweest voor FORUM, Bevrijdingsfestival Utrecht en Vrede van Utrecht om gezamenlijk het thema vrijheid breed op de kaart te zetten met een collegereeks over vrijheid, de Vrijheidscolleges. De publicatie die voor u ligt is een bundeling van de lezingen en gedichten die zijn uitgesproken en voorgedragen tijdens de colleges.

In 1941 sprak president Franklin Delano Roosevelt de Amerikanen toe in de State of the Union. Hij formuleerde de zogenoemde *Four Freedoms: Freedom of Speech and Expression, Freedom of Worship, Freedom from Want* en *Freedom from Fear*. Deze vrijheden inspireerden de latere Verklaring van de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties.

In deze bundel behandelen de sprekers de vrijheden zoals Roosevelt deze formuleerde, maar nu in de context van de huidige economische en maatschappelijke situatie. Staan afgesproken vrijheden door de economische crisis wellicht onder druk voor verschillende generaties en groepen in de samenleving?

De *Four Freedoms* van Roosevelt vormen een mooi ideaal, maar hoe deze te realiseren in een tijd van toenemende werkloosheid

en miljardenbezuinigingen? Wat betekenen de vier vrijheden die Roosevelt ruim zeventig jaar geleden formuleerde in de huidige tijd? Sinds Roosevelt zijn steeds afspraken gemaakt over vrijheid in diverse (mensenrechten)verdragen, in nationale wetten en formele en informele omgangsregels tussen burgers onderling en in hun relatie met de overheid. Dit geeft aan dat vrijheid niet vanzelfsprekend is, maar dat vrijheid steeds onderhouden en bediscussieerd dient te worden, ook in ons land.

De drie partners hebben in de Vrijheidscolleges gezamenlijk een licht willen werpen op deze en andere vragen in de context van de huidige, mondiale samenleving. Want hoe gaan mensen met elkaar om in onzekere tijden? Een steeds meer geglobaliseerde en door netwerkstructuren gekenmerkte samenleving, met economische crises die zich niet beperken tot een land of regio, kan op kleinere schaal tot veel onzekerheid leiden over het eigen dagelijks leven en toekomstperspectief. En onzekerheid over de eigen toekomst en een gebrek aan vertrouwen (in systemen, in nationale overheden) zetten de onderlinge solidariteit onder druk.

Op deze vragen gaat Abdelkader Benali als eerste in in zijn bijdrage over 'vrijheid van angst'. Mede vanuit zijn persoonlijke ervaring zoomt hij in op de rol van migranten in een natiestaat. Deze twee staan volgens hem op gespannen voet met elkaar. Want waar geschiedenis voor migranten vooral iets is dat angst inboezemt, is geschiedenis voor de natiestaat 'de manier om zichzelf te verwezenlijken'. Het antwoord op angst ligt dichtbij; in het weer leren omgaan en delen met elkaar, zodat een nieuw soort saamhorigheid ontstaat. Benali kent hierin ook een grote rol toe aan het onderwijs.

In de verhouding tussen overheid en burger onderscheidt Hans Achterhuis, de tweede spreker in de collegereeks, twee soorten rechten: enerzijds de rechten die een burger tegen de staat beschermt, anderzijds de rechten die een burger van een staat geniet. Bij die laatste hoort de 'vrijheid van gebrek' thuis. Maar zulke bescherming genieten burgers niet tegen het marktkapitalisme. Tegenover de PPP (*people, planet, profit*) van de markt zet Achterhuis de PPP

(pauperisme, proletariaat, precariaat) van de samenleving. In een historisch exposé onderzoekt hij de verwording van een ‘markt zonder marktmeester’ om af te sluiten met de hoop dat er op korte termijn analyses en manifesten zullen verschijnen die burgers mogelijkheden aanreiken een samenleving zonder gebreken op te bouwen.

Bessem's brengt in de derde lezing over de ‘vrijheid van meningsuiting en expressie’ het gebrek aan morele moed ter sprake. In huidige discussies over heikele onderwerpen in Nederland ontbreekt het volgens hem aan morele moed. Bessem's betoogt dat het formele gezag in Nederland minder pal staat voor vrijheid van meningsuiting dan zou mogen worden verwacht. We mogen, of moeten misschien wel, trotser zijn op wat er in Nederland bereikt is op het vlak van vrijheid van meningsuiting. Juist ook als het gaat om meningen die niet tot de heersende waarden behoren.

Bessem's pleit daarom voor een zo groot mogelijke openbare ruimte, waarin de vrijheid van meningsuiting absoluut is. Waarin godslastering en het aanzetten tot haat niet strafbaar is en waarin een cultuur van gekwetsten niet langer de maat is. Aanzetten tot geweld blijft wel strafbaar, want daar ligt volgens hem de grens.

Barbara Oomen trekt die absolute waarde van meningsuiting in haar betoog over de ‘vrijheid van godsdienst’ in twijfel. Gelovigen zijn in ons land een minderheid geworden. En aangezien het in een rechtsstaat juist draait om de bescherming van minderheden is Oomen van mening dat het ‘recht op verering’ actief beschermd moet worden. Volgens Oomen staat inlevingsvermogen in de leef- en geloofswereld van een ander daarbij centraal. In discussies over religie die de afgelopen tijd gevoerd zijn, bleek dat dit niet makkelijk is; de botheid waarmee debatten over ritueel slachten, over weigerambtenaren en over het ambtsgebed werden gevoerd, zijn daar volgens haar uittingen van. Oomen sluit de laatste bijdrage in deze bundel af met het uitspreken van de hoop dat de vrijheid van verering weer meer zal worden gezien als de waarborg van pluralisme.

In de reacties op de lezingen en tijdens het slotdebat op Bevrijdingsdag toonde het publiek zich opvallend vaak positief over de kleine veranderingen in de samenleving, maar was men pessimistischer over de samenleving als geheel. In de colleges klonken optimistische geluiden over de persoonlijke inzet en het nemen van verantwoordelijkheid als de eigen of andermans vrijheid in gevaar dreigt te komen. Maar men uitte ook zorgen als het gaat om de inzet en de verantwoordelijkheid van de *ander*, zowel van andere burgers als van de overheid.

De Vrijheidscolleges geven inzicht in en vormen aanleiding tot verdere discussie over de balans tussen twee elementen die ook premier Rutte in zijn openingstoespraak tijdens het slotdebat op 5 mei naar voren bracht: aan de ene kant individualiteit en eigen verantwoordelijkheid, en aan de andere kant – tegelijkertijd – gemeenschappelijke kaders en collectieve waarborg. Uit de lezingen, gedichten en portretten van festivalbezoekers in deze bundel blijkt dat die balans in de discussie en de praktische uitwerking van de vier vrijheden in Nederland soms lastig is, maar dat er ook zeker reden is tot optimisme.

Mede namens André van Schie, voorzitter van het Bevrijdingsfestival Utrecht en Peter de Haan, directeur Vrede van Utrecht, wens ik u veel leesplezier!

Halim el Madkouri

Programmamanager Rechtsstaat, Religie en Samenleving
FORUM

vr!heids
college

freedom
from fear

Lezing: De migrant, angst en de
natiestaat / Abdelkader Benali

Gedicht: NIET BANG ZIJN /
Ruben van Gogh

FREEDOM FROM FEAR

De migrant, angst en de natiestaat / Abdelkader Benali

De vrijheidsspeeches van Roosevelt zijn knappe staaltjes van *nation-building*, een woord waar ik geen heldere Nederlandse vertaling voor kan vinden. Zelfs een adequate vertaling verzinnen levert weinig op. ‘Natiebouwen’, maar dat klinkt te veel als aannemerstaal. Alsof het bouwen aan een natie een kwestie is van nat cement in de juiste doseringen.

De toespraak van Roosevelt brengt de mensen bij elkaar; het leidt tot geloof in een gezamenlijk doel. In dit geval vrijheid van angst, een van de vier vrijheden waarover ik me mag buigen.

De speech van Roosevelt heeft een ironische lading gekregen. Door de Amerikaanse burger te vrijwaren van angst jaagt hij angst in de burger. Een angst die door diezelfde overheid weggenomen moet worden. Zo creëert de overheid z'n bestaansrecht, als een God eigenlijk. Waar moest de burger tegen beschermd worden? Wat was die Satan?

In de toespraak is de vrijwaring van angst heel duidelijk gericht op het nucleaire gevaar van de kernwapens. Het wrange aan deze toespraak is dat Harry Truman vier jaar na het uitspreken van deze woorden de opdracht gaf om Japan te bombarderen met de bom. Nadien heeft geen andere kernmacht de bom gebruikt. Dit kan tot de conclusie leiden dat de bom dus ook daadwerkelijk afschrikt. Maar te rechtvaardigen is het niet – het gooien van de bom.

In naam van de vrijheid – die geen angst kent – werd een misdaad gepleegd die op gelijke hoogte stond met de misdaden van de

nazistische vijanden: het ombrengen van onschuldige burgers om de totale overwinning te bereiken. Het verschil tussen goed en kwaad vervaagde in het opstijgen van de nucleaire wolk. De bom werd gegooid om de toekomst veilig te stellen. Om een streep te zetten onder een ingewikkeld verleden.

Om dit soort knappe staaltjes van leiderschap mogelijk te maken moet de natie zelf zo snel mogelijk vooruitdenken, regelrecht de toekomst in. Ook is het prettig wanneer het plaats delict ver weg is van het vaderland, zodat men er niet om de haverklap aan herinnerd wordt. Want terugdenken leidt tot die pijnlijke wroeging die de natie wakker houdt. Gelukkig is de Amerikaanse mentaliteit er een van niet te veel bij de pakken neerzitten. Schuldgevoel is voor *losers*. Optimisme en vooruitgangdenken gaan hand in hand.

Amerika lijkt wat dat betreft erg op die migrantenfamilies die liever vooruitkijken dan achteromzien – over de migrantenfamilie kom ik later te spreken. Toen de bom eenmaal ver van huis was gegooid, keerden de Amerikanen als overwinnaars terug naar huis om het onaangetaste gazon verder te maaien. Ze konden zich weer richten op de toekomst en het verleden laten voor wat het was.

Dichter bij huis is de verhouding tot de geschiedenis wat wranger. Omdat Europa zowel agressor is als slagveld en dus knekelhuis van die agressie, is er geen ontkomen aan de geschiedenis. Westerbork, Auschwitz, Treblinka. Het ligt allemaal om de hoek. De twintigste eeuw gaf geboorte aan een Siamese tweeling die slachtoffer en dader ineen zijn, waarvan de een het mes in de rug steekt van zijn broer en de ander hem troost. Die Siamese tweeling, dat zijn wij.

We zijn verplicht om op dagelijkse basis te leren van de geschiedenis, omdat die geschiedenis als een luchtje om ons heen hangt. Als voorbeeld geef ik de mogelijkheid om in de Amsterdamse Rivierenbuurt waar ik woon, vrij gemakkelijk te achterhalen welke weggevoerde Joodse families tijdens de oorlog op het onderhavige adres woonden.

Ik heb nog niet mijn eigen postcode ingevuld omdat de feiten maar al te duidelijk zijn. In mijn huis blaast de slechte adem van moord. Ik word elke ochtend wakker in de echo van het verleden. Joodse kinderen hebben op hetzelfde parket gespeeld als waar ik mijn koffie drink, ooit net zo zorgeloos als ik nu. De geschiedenis confronteert ons met het feit dat wat gedaan is niet ongedaan gemaakt kan worden. Wat overblijft is dure lessen trekken uit die geschiedenis. We weten dat anti-humanistische ideeën als xenofobie, nazisme, rassentheorie en fascisme ertoe konden leiden dat zorgeloze kinderen in het huis dat ik nu bewoon op een dag hun spulletjes moesten pakken om in het niets te verdwijnen. Dit moet ons extra waakzaam maken voor elke campagne die erop gericht is de mens – of hij nou in de gedaante van vreemdeling, illegaal, migrant of asielzoeker komt – van zijn rechten en integriteit te ontdoen. Ideeën kunnen leiden tot massamoord.

De migrant

Dit essay is geschreven door een kind van migranten dat zich steeds meer banneling in eigen land is gaan voelen. De universele waarden van de multiculturele samenleving zijn deels door de elite afgewezen. De volkscultuur en de populaire cultuur hebben elkaar gevonden in een warme viering van de nostalgie, het tot leven wekken van een tijd waarin zwarten, Joden, homoseksuelen en andersdenkenden die de status quo kunnen verstoren, prettig afwezig zijn. Jonge hippe mediamensen starten digitale initiatieven zonder enig aansluiting te zoeken op de diversiteit. Diversiteit betekent immers achterstelling en wie wil zich daarmee associëren? En de urbancultuur, die mengelmoes van stijlen in de Randstad, gaat zijn eigen weg zonder ooit een echte machtsbasis te verwerven in de reguliere media. Als het al wordt gepresenteerd dan is het omdat het anders is, niet eigen. En wat anders is hoeft niet meegenomen te worden in de weging. Maar genoeg gelamenteerd, ik wil het hebben over mijn persoonlijke angst door de jaren heen. Een angst die niet is verbonden aan een bepaald moment of een gebeurtenis. Een angst die ik niet eens emotie zou noemen, eerder een verdedigingsmechanisme van ons reptielenbrein. Angst is voor mij een geestesgesteldheid die ik met anderen

deel. Maar de angst die ik voel is een andere dan de angst die in de publieke ruimte de boventoon voert. Ik ben niet bang voor migranten, ook niet bang voor de islam en zeker niet bang voor de gevolgen van migratie. Niet alleen omdat ik zelf een product ben van die processen, ook omdat ik geloof dat het individu in de vrije westerse wereld de ruimte heeft om boven de dingen uit te stijgen. We hebben een keuze.

Mijn ervaring is dat migratie mensen de kans geeft om zich vrijelijk te ontwikkelen en dat het uiteindelijk de samenleving zelf verrijkt en sterker maakt. Geen betere manier om de verdeling van kapitaal en kennis te versnellen dan migratie. De sociaaldemocratie kan z'n vingers erbij aflikken. Geen betere manier om het individu te verlossen van de knellende banden van de groep dan migratie. De liberalen trekken een fles champagne open! In de grote steden is meer dan vijftig procent van buitenlandse afkomst. Dit zorgt voor een nieuwe leefcultuur waar de mode, de sport en de cultuur de vruchten van plukken. En toch is er vooral angst voor de negatieve gevolgen van migratie. Wie de afgelopen tien jaar de koppen van de kranten snelt, krijgt de indruk dat Nederland wordt overspoeld door een tsunami van gelukszoekers, terroristen, fundamentalisten, pooiers, slavenhandelaren, oplichters en bedrogplegers.

Angst

Angst is een slechte raadgever, zegt de tegeltjeswijsheid, en toch is het de leidraad geweest van de afgelopen jaren. Land van tegeltjeswijsheden waar we krampachtig aan vasthouden in afwachting van iets beters. Ik zag hoe mensen in volgepakte treinen ongemakkelijk om zich heen keken. Hoe een meisje met een hoofddoek werd nagestaard. Hoe een jongen met een baard bij voorbaat geen kans maakt op een baan.

In dit betoog over de vrijheid van angst probeer ik te laten zien dat de angst voor verandering ons vermogen tot verandering verlamt. Angst voor verandering – want dat is wat migratie is – verblindt onze

aandacht voor wat er mogelijk is en maakt ons vooral pijnlijk bewust van wat er niet mogelijk is. Maar wie zich alleen maar fixeert op wat niet kan, komt geen stap vooruit.

Ik stel me zo voor dat iemand die ging slapen in 1998 pas wakker wordt in het jaar 2013. Om de oriëntatie in het heden terug te vinden, begint hij de teletekstpagina's te lezen. De droge opsomming van dreiging en gevaar, de hitserige taal van politici geven hem het gevoel dat hij in een oorlogsgebied is terechtgekomen, terwijl daar totaal geen sprake van is. De Nederlandse samenleving wordt over het algemeen genomen steeds veiliger, zo wijst onderzoek uit, wat vooral te danken is aan het toegenomen welvaartsniveau. Echte dreiging, zoals waar Roosevelt zich tegen oprichtte in de vorm van een nucleaire bom of buitenlandse invasie, is ver weg. Voor mij is van de vier geformuleerde vrijheden de vrijheid van angst het meest urgent, omdat in tegenstelling tot de andere drie vrijheden deze vrijheid niet zwart op wit te waarborgen is. Angst is, als gas, ongrijpbaar. Het kan verstikken zonder zijn aanwezigheid te verraden. En daarnaast ondermijnt het als de paalworm die voor rot zorgt in het hout, de andere vrijheden in de samenleving. Slaat angst eenmaal toe dan heeft dit gevolgen voor de wijze waarop we met de vrijheid van meningsuiting omgaan. Niet elke mening blijkt dan even gerespecteerd en al snel kan de roep klinken om die vrijheid in te dammen. Dit geldt wellicht in nog sterkere mate voor de vrijheid van religie die heden ten dage ook onder druk staat. Angst verandert de blik waarop wij de rites van anderen bezien. Een voorbeeld: als een moslim op de dag van het offerfeest – een islamitische feestdag waarin het offer van Abraham aan God wordt herdacht – langs een uitpuilende moskee loopt waar mensen voor de deur staan te bidden, dan zal hem dit vervullen met de geruststellende gedachte dat de vrede en veiligheid in de wereld toeneemt. Al die moslims die met elkaar op vreedzame wijze stilstaan bij een geloofsartikel om daarna rustig naar huis te gaan om feest te vieren met hun familie. Iemand die zojuist heeft gelezen over de gruwelen in Irak, bomaanslagen in Londen en vrouwenonderdrukking in Afghanistan in naam van de islam en diezelfde

moskee passeert, hem bezorgt de aanblik een gruwel. Daar verzamelt een groep mensen zich die hun koude loyaliteit aan een onderdrukkende God bevestigen. Dat geloof zou op z'n minst ingedamd moeten worden.

Mijn grootste angst is dat anderen mijn angst niet zullen begrijpen. Hoe moest ik mijn klasgenoten uitleggen dat de toekomst me veel minder ontzag inboezemde dan het verleden dat met z'n tentakels aan me trok? Was het mijn vader gelukt de armoede van het dorp achter zich te laten, nu stonden wij als familie voor de opgave de herinnering aan de armoede achter ons te laten. De opvoeding was erop gericht de armoedige voorgeschiedenis zo veel mogelijk te onderdrukken door het heden schoon en rein te houden. Mijn schone nagels en opgepoetste schoenen; allemaal tekenen van die bewustzijnsvernauwing, onderdeel van een streng uitgevoerd project. Wie in bad ging – een keer per week want in bad gaan was een luxe! – verloor zich van vuil en angst. Dus toen een al te openhartige klasgenoot voor de allereerste keer iets opmerkte over mijn lichaamsgeur, kwam dat niet aan als een belediging maar als een correctie. Ik was gesnapt! Hij had mijn armoede geroken.

Middels nauwkeurig uitgezochte schoonmaakproducten een dam opwerpen tegen de spotters van het verleden, bepaalde veel meer de inrichting van mijn ouderlijk huis dan ik had gedacht. Om het heden bacterievrij te houden werd het huis op manische wijze schoongehouden.

Bezoek een Turkse of Marokkaanse familie en het eerste wat opvalt is de klinisch, overdreven propere manier waarop de huisraad wordt tentoongesteld. Het is niet alleen een teken van succes, het is het succes zelf. Alsof men zich in een museum begeeft waar elk voorwerp en object uren opgepoetst zijn. De vrouw des huizes en in mindere mate de man des huizes begeven zich in het huis niet als trotse eigenaren maar als suppoosten. Dat zij dit mogen bewaken, hemeltjelijef! Men wordt niet geacht iets aan te raken en wat er staat nodigt niet uit tot

aanraken. De bloemen zijn van plastic. Soms is een deel van de wand behangen met de realistische weergave van een waterval in een idyllisch landschap. Hier stroomt de rivier de Kawtar, die in de Koran wordt genoemd, door de kamer!

Toen mijn familie de kans kreeg om de hele huisraad te vervangen door een nieuwe protserige oriëntaalse inrichting deed ze dat ook. Weg de bruine kast, de driezitsbank, de eenvoudige kleurentelevisie. Binnen een mum van tijd was het huis heringericht om een illusie van rijkdom te geven.

De verzamelwoede – het pronken met andermans veren – die ik terugzie in Nederlandse middenklassenfamilies is bij de migrantenfamilie geheel afwezig. Geen schilderijen, geen Afrikaanse maskers, geen cd-collectie met barokke Duitsers en romantische Fransen, geen boekenkasten waarin de Russische bibliotheek en Nederlandse klassiekers uitpuilen. Ook geen filmposters of gravure's. Het verzamelen van dingen wordt uit de weg gegaan. Let eens op hoe alles wat verwijst naar de geschiedenis of er een artefact van zou kunnen zijn, hier geheel en al afwezig is.

Dat komt omdat de geschiedenis te dubbelzinnig is en de migrant heeft weinig geduld voor dubbelzinnigheid. De geschiedenis roept onbehagen op, haar duistere mysteries zijn ordeverstoring.

In zo'n huis kan het monotone, grijze, serene heden vrijuit stromen. Familiefoto's hebben die trotse, opgewekte uitstraling die familiefoto's overal op aarde hebben. Men herkent er niet de zoon in of de moeder of de dochter, maar het idee van die zoon en die dochter. Dus wordt de hele huiskamer een kalmerende ruimte waarin de zenuwen volledig tot rust kunnen komen. Het is niet voor niets dat veel jongeren van de tweede generatie vatbaar zijn voor psychoses en schizofrenie, het is onmogelijk in zo'n ruimte geen gespletenheid te voelen. Wie naar buiten kijkt ziet een chaotische wereld waarin alles als palingen in een emmer door elkaar kronkelt, wie dan naar binnen

kijkt ziet grijze lijnen die ook in de oneindigheid elkaar niet raken. Ik wil niet zeggen dat het in de boven geschetste culturele middenklassenhuizen niet het geval is, maar daar heerst nog altijd de troost van de geschiedenis: dagelijks oefent men zich aan de hand van literatuur, film en snuisterijen in het wennen aan de ongelijkheid en ongerijmdheid van alles. Niet in deze gebarricadeerde huiskamer.

Zelfs het Heilige Boek heeft een bescheiden plaats gekregen ergens in een hoekje, soms met een zijden doekje eroverheen. Wat echt telt is het televisietoestel dat zo groot als maar kan in het midden van de woonkamer staat opgesteld, altijd aan als visuele muzak, op een muziek-, religie- of nieuwszender die een onafgebroken stroom vermaak, vermaningen en schokkende beelden de kamer in laat stromen. Deze agressieve pictorale aanwezigheid hoeft helemaal niet te vloeken met de gekunstelde gemaakte sereniteit van de huiskamer. Het aantal misdaden dat de wereld voortbrengt kan nog zo schandelijk zijn, het kan het eigen ongeluk nooit overtreffen en is dus uitstekend geschikt als bliksemafleider, wat de televisie dan ook is. Een bliksemafleider. Het eigen ongeluk is de grootste zonde waaraan men zo min mogelijk herinnerd wil worden.

Want wat heeft men geleden, gereisd en afgezien om in deze schone, protserige kamer geriefelijk plaats te kunnen nemen voor een avondje ellende, dood, angst en muziek. Het moment is aangebroken om de aankomst te vieren. Het gezin bekijkt vanuit het paradijs op aarde naar de hel van Al Jazeera en CNN. Wat men ziet jaagt geen schrik aan, wel begrip. Het bevestigt wat men allang weet en dat is dat de wereld een hete, ontoegankelijke plek is die in niets op het echte leven lijkt. Men voelt veel, maar angst voelt men niet. Angst is wat anderen overkomt en wij achter ons hebben gelaten.

De natiestaat

Voor de migrant is de geschiedenis de natuurlijke vijand en hij heeft gegronde redenen om de geschiedenis te vrezen. In de geschiedenis bestaat de migrant niet; hij heeft geen gezicht, geen verhaal, hij

is slechts onderdeel van een grote, naamloze massa op weg van a naar b. Zonder die migranten zou er geen geschiedenis zijn.

Voor de natiestaat is geschiedenis maken de manier om zichzelf te verwezenlijken. De natie heeft een onstilbare honger naar geschiedenis want geschiedenis creëert gemeenschapszin. Het is om deze reden dat de migrant en de natie op gespannen voet met elkaar staan. Hoe zouden die twee zich ooit met elkaar kunnen verzoenen?

Voor de migrant waren in de wereld van de natiestaat maar twee rollen weggelegd: als vervolgde, met alle stereotypen die erbij horen, of als arbeider in de fabrieken. Een enkeling schopte het via sportspelen of slagveld tot nationale held. De overwinning voor het aangenomen vaderland waste hem van vreemde smetten vrij. Hij werd per direct een eerzaam burger en over zijn vreemde achtergrond werd nooit meer gesproken alsof het niet had bestaan.

Pas met de komst van de welvaartsstaat waarin niet alleen de mensenrechten, maar ook de economische rechten van alle burgers worden gewaarborgd, kreeg de migrant een gezicht. Hij hoeft niet na een crisis als eerste slachtoffer onmiddellijk het veld te ruimen. Na ontslag wordt hij niet voorgoed uitgewist, maar middels bijstand, een uitkering en indien nodig rechtshulp weet hij zich verzekerd van bestaanszekerheid. De welvaartsstaat creëert een stukje bescherming waarin de migrant zijn kinderen kan laten opgroeien tot volwaardige burgers. De migrant emancipeert en krijgt binnen de natiestaat een plek. Maar de natiestaat biedt geen garanties.

Tot slot

Angst voor het onbekende. De enige manier om met deze angst om te gaan ligt voor mij in de rol die onderwijs kan spelen. Moeten wij onze kinderen niet leren dat angst een slechte raadgever is? Workshops aanbieden waarin men proefondervindelijk leert hoe stereotypen ontstaan, hoe makkelijk we in groepsdenken vervallen en wat de beste strategieën zijn om met elkaar in gesprek te blijven? Zouden

we in een samenleving die zo wordt bepaald door social media niet nog meer nadruk kunnen leggen op het belang van kritisch denken, close reading en feitenonderzoek? Moet leren debatteren niet gewoon onderdeel zijn van het schoolcurriculum? En wat is er mis met het vak mensenrechten waarin wordt verteld over de moeizame weg die de mens heeft afgelegd om zich te beschermen tegen de tirannie van bureaucratische overheden en tirannieke despoten? Want vrijheden kunnen we ook verliezen; niets is vanzelfsprekend.

De reacties op dit Vrijheidscollege waren verrassend. Het antwoord op angst was volgens degenen met wie ik in gesprek ging bijvoorbeeld zelf aan de slag gaan met de burens. Er werd geopperd dat het onbehagen in de samenleving te verminderen is door op straatniveau dingen met elkaar te doen en te delen. Vooral dat laatste klonk opvallend vaak. 'We leven in een wereld van overschot aan producten. Hoe vaak gebruik je een boommachine? Eén is genoeg voor de hele straat.' Door te delen, creëer je een wederzijdse afhankelijkheid die je scherper bewust maakt van de ruimte die je met elkaar deelt. En dat zorgt voor saamhorigheid – het enige niet-medicinale antwoord op angst.

Dat zulke simpele, voor de hand liggende initiatieven weleens de koninklijke weg zouden kunnen zijn naar een samenleving waarin verbroedering centraal staat, was nieuw voor mij. Je kunt veel meer bereiken met veel minder. En wat eruit sprak was een ten diepste gevoelde verantwoordelijkheid voor de wereld waarin men leeft en de bereidheid om die verantwoordelijkheid, zonder angst, op zich te nemen. Deze ontwikkeling heeft te maken met de gevolgen van de kredietcrisis van 2008. Mensen raakten hun baan kwijt, hoger onderwijs bleek geen automatische garantie voor een baan en Europa bleek eerder een schuldenlast dan een baken van stabiliteit te zijn. Uit deze situatie had wantrouwen kunnen ontstaan, maar er ontstond ook een nieuw bewustzijn: de mens moet uiteindelijk proberen voor zichzelf te zorgen met hulp van andere mensen. Wie te veel vertrouwt op de grote instituten, op de welvaartsstaat of de grote ondernemingen komt van een koude kermis thuis.

Deze niet medicinale antwoorden zijn voor mij de moderne vorm van *nationbuilding*, zonder de ironische lading die de *Freedom from Fear* van Roosevelt heeft gekregen.

Niet bang zijn / Ruben van Gogh

Niet bang zijn, niet bang zijn; zelfs onder water
gaat het leven door; alleen niet voor ons
– een detail dat je maar beter kan vergeten.

Nee, dan het grotere en diepere dat ons
omringen wil bij het eeuwige geworstel
op het droge; dat zou wel eens de troost
van het hoge kunnen zijn. De grond

is hard, de lucht is scherp; maar zacht
zijn de momenten dat je om het kolderieke
lachen moet. Een glimlach, meer zit er
niet in. Er is een einde, er is een begin.

Niet bang zijn, niet bang zijn; stel het bang
zijn uit, en op het moment dat je bang zou
móeten zijn, sluit het water zich onherroepelijk
om je heen. En overal begint weer leven:

kolderiek, lach maar – je zit er middenin.

vr!he!ds
college

freedom
from want

Lezing: Precariërs aller landen /
Hans Achterhuis

Gedicht: Gebreken van Nederland /
Baban Kirkuki

FREEDOM FROM WANT

Precariërs aller landen... / Hans Achterhuis

Het moet de mensen die het hoorden of lazen als een schitterende droom zijn voorgekomen. Vrijheid van gebrek en vrijheid van vrees voor iedere aardbewoner, beloofde president Roosevelt in zijn beroemde redevoering uit 1941, naast de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst. Te mooi om waar te kunnen worden, moeten velen toen, maar ook later, na het einde van de Tweede Wereldoorlog hebben gedacht: een utopie, een onmogelijke droom.

De toenmalige belofte van vrijheid van gebrek, die in dit essay centraal staat, moet namelijk begrepen worden als een antwoord op de economische crisis die in het decennium voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog vooral de kapitalistische samenlevingen van de Verenigde Staten en Europa teisterde. Wie de beelden uit die tijd oproept, ziet veel overeenkomsten met de huidige financieel-economische crisis: alarmerende werkloosheidscijfers, diepe armoede, buitengesloten groeperingen en toenemende maatschappelijke spanningen die de opkomst van het fascisme mogelijk maakten en die tot een jacht op zondebokken leidden. Als gevolg van de crisis kwam in Duitsland Hitler aan de macht, waardoor het niet overdreven is om te stellen dat de crisis uiteindelijk tot de Tweede Wereldoorlog leidde. De belofte van vrijheid van gebrek moet dus mensen niet alleen als muziek in de oren hebben geklonken, maar tegelijkertijd als een onmogelijk te realiseren droom zijn voorgekomen.

De vier vrijheden waar Roosevelt het over had, werden in 1948 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens bevestigd en

nader uitgewerkt. De vrijheid van gebrek kreeg gestalte in de artikelen 22 tot en met 27 van deze Verklaring. Ik citeer er enkele punten uit. Allereerst het inleidende artikel 22: 'Een ieder heeft als lid van de gemeenschap recht op maatschappelijke zekerheid en heeft er aanspraak op, dat door middel van nationale inspanningen en internationale samenwerking, en overeenkomstig de organisatie en de hulpbronnen van de betreffende staat, de economische, sociale en culturele rechten die onmisbaar zijn voor zijn waardigheid en voor de vrije ontplooiing van zijn persoonlijkheid verwezenlijkt worden'¹.

Een toespitsing zien we in het eerste lid van het volgende artikel: 'Een ieder heeft recht op arbeid, op vrije keuze van beroep, op rechtmatige en gunstige arbeidsvoorwaarden en op bescherming tegen werkloosheid'².

Een volgende toespitsing biedt artikel 25: 'Een ieder heeft recht op een levensstandaard, die hoog genoeg is voor de gezondheid en het welzijn van zichzelf en zijn gezin, waaronder inbegrepen voeding, kleding, huisvesting en geneeskundige verzorging en de noodzakelijke sociale diensten, alsmede het recht op voorziening in geval van werkloosheid, ziekte, invaliditeit, overlijden van de echtgenoot, ouderdom of een ander gemis aan bestaansmiddelen, ontstaan ten gevolge van omstandigheden onafhankelijk van zijn wil'³.

Belangrijk om vast te houden is dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen de zogeheten klassieke mensenrechten en de sociale en economische mensenrechten. In de eerste gaat het om vrijheden die de burger tegen de machtige staat moeten beschermen, zoals de vrijheid van meningsuiting en van godsdienst. Bij de tweede betreft het vrijheden voor de burgers, die de staat moet realiseren. In de Engelse tekst van de rede van Roosevelt is het verschil duidelijk te

---

1 UVRM (1948), artikel 22.

2 UVRM (1948), artikel 23.1.

3 UVRM (1948), artikel 25.1.

zien. In de Nederlandse vertaling gaat het verloren. Roosevelt had het over ‘*the freedom of speech and worship*’ en over ‘*the freedom from want and fear*’. In het Nederlands betekent het voorzetsel ‘van’ beide keren iets heel verschillends. Het gaat hier om twee soorten vrijheid, die met elkaar in een spanningsverhouding kunnen staan, maar die beide even belangrijk zijn en die elkaar aanvullen en ondersteunen. Ik herinner aan artikel 22 van de Universele Verklaring, waarin met nadruk wordt gesteld dat de economische, sociale en culturele rechten onmisbaar zijn voor de waardigheid en de vrije ontplooiing van mensen.

Uit de andere artikelen die ik citeerde, wordt duidelijk dat de vrijheid van gebrek altijd een invulling moet krijgen die tijdgebonden en situatiegebonden is. Een voorbeeld hiervan is artikel 24: ‘Een ieder heeft recht op rust en op eigen vrije tijd, met inbegrip van een redelijke beperking van de werkdag, en op periodieke vakanties met behoud van loon⁴. Wat hier gesteld wordt, geldt duidelijk voor onze moderne wereld waarin markten en loonarbeid centrale verschijnselen zijn.

In zogeheten traditionele culturen kreeg de vrijheid van gebrek een andere inhoud, maar ook hier werd wel degelijk een maatschappelijke plicht ervaren om in het levensonderhoud van ieder lid van een gemeenschap te voorzien. Het is de moeite waard om kort te kijken hoe men hierin slaagde. Daarna kunnen wij des te scherper focussen op de manieren waarop in moderne maatschappijen, waarin markten en loonarbeid overheersend zijn, nieuwe vormen van armoede en gebrek ontstaan, die op een nieuwe wijze tegemoet moeten worden getreden. Dat de huidige economische crisis ons op zijn beurt voor weer nieuwe vragen en problemen stelt, omdat er nieuwe vormen van gebrek en armoede ontstaan, zal ik aan het eind van dit essay ten slotte benadrukken. Om de historische lijn van mijn betoog kort aan te duiden, tegenover de bekende drie P’s van

---

4 UVRM (1948), artikel 24.

het bedrijfsleven – *people, planet, profit* – stel ik de drie P's die de groepen en problemen aanduiden die samen gaan met de ontwikkeling van marktsamenlevingen: pauperisme, proletariaat en precarië. Maar voordat ik naar mijn eerste P ga kijken, blik ik kort terug op de manier waarop traditionele gemeenschappen het gebrek en de armoede in hun midden bestreden.

Gemeenschappelijkheid

In brede zin was in niet-kapitalistische samenlevingen, waarin loonarbeid en markten van ondergeschikt belang waren, sprake van een subsistentie-economie. Geld speelde er nauwelijks een rol en mensen waren op directe wijze zelf grotendeels via allerlei maatschappelijke instituties en verbanden verantwoordelijk voor hun levensonderhoud. Ik noem een van deze ordeningsprincipes – de gemeenschap of gemeenschappelijkheid, in het Engels de *commons* – omdat die voor de armen in een gemeenschap van groot belang was.

Deze gemeenschappelijkheid zien we het fraaist aan het werk in de ook uit onze eigen Nederlandse geschiedenis bekende institutie van de meent. De meent betrof een stuk grond dat bij een bepaalde gemeenschap behoorde en waar ieder lid van die gemeenschap vrij toegang toe had. Men kon er zijn vee weiden, heideplaggen voor mest steken, turf of hout als brandstof afhalen en soms wat op verbouwen. Eén principe regelde de toegang tot de meent: je mocht hem gebruiken om in je levensonderhoud te voorzien, maar nooit om er voor winst op te produceren. De subsistentie, het overleven van alle leden van een gemeenschap was op deze manier gewaarborgd.

Het is bekend dat met de opkomst van het kapitalisme in Europa de meent of *commons* te gronde ging. Enerzijds werd het niet-winstprincipe losgelaten, wat tot overproductie van de gemene gronden leidde. Anderzijds werden de *commons* onder de rechthebbenden verkaveld tot individueel eigendom waarop men voor geld kon produceren. Toch bestaat dit soort gemeenschappelijkheid nog

steeds in de moderne maatschappij. Ze lijkt zelfs een comeback te maken. In 2009 kreeg Elinor Ostrom de Nobelprijs voor Economie voor haar onderzoek naar de wijzen waarop mensen collectieve goederen zoals natuur, visgronden en watervoorraden kunnen beheren.

Opkomst en rol van de markt

In de moderne tijd, vanaf de zestiende eeuw, zien we de opkomst van een geldeconomie, waarin markten en loonarbeid steeds belangrijker worden. Dat levert, zeker vanaf de industriële revolutie, een gestage economische groei op en een grote vermeerdering van maatschappelijke rijkdom. Dat hierbij sprake is van vooruitgang voor een groot deel van de bevolking van een zich moderniserend en industrialiserend land, lijdt geen twijfel. Bijna iedereen wordt rijker. Toch doet zich gelijktijdig met de opkomst van de marktsamenleving en loonarbeid, een vreemd en nieuw verschijnsel voor, het pauperisme, dat ik in verband met dit thema wil belichten. Voordat ik hiertoe overga, wil ik twee principiële opmerkingen over de marktorde maken.

De eerste behelst een lofzang op de markt als een centrale instelling van een moderne maatschappij. Alle traditionele samenlevingsvormen, die aan de moderne maatschappij vooraf gaan, zijn gebaseerd op verhoudingen van ongelijkheid en hiërarchie en op instituties waarvan de individuele mens een vanzelfsprekend onderdeel uitmaakte. De marktorde gaat daarentegen in principe uit van vrije en gelijke individuen. Ze ondermijnt dus definitief bestaande hiërarchische instituties en verschaft individuen de mogelijkheid om zich hieruit te emanciperen. Op de markt, die individuen uit vrije wil betreden, is iedereen immers in principe aan elkaar gelijk. Vanwege dit principiële aspect van een marktorde, proclameerde de Amerikaanse denker Francis Fukuyama bij de ineenstorting van het communisme in 1989 zijn beroemde ‘einde van de geschiedenis’. De overwinning van de vrije markt op het communisme zou overal ter wereld het einde inluiden van hiërarchische machtsverhoudingen. De geschiedenis van ongelijkheid en onvrijheid zou definitief ten einde lopen.

Met een tweede opmerking wil ik deze lof van de markt vanuit de geschiedenis sterk nuanceren. Wat we uit historische beschouwingen over de opkomst van de marktorde in Europa kunnen leren, is dat markt en staat zich altijd tegelijkertijd ontwikkelen. Ze hebben elkaar nodig. Ze staan niet, zoals marktfundamentalisten menen, tegenover elkaar. De markt als een nieuw historisch fenomeen is langzamerhand ontstaan, doordat de opkomende natiestaten in Europa de zogeheten vrede van de markt dankzij hun instituties waarborgden. Friedrich von Hayek, de favoriete filosoof van premier Rutte en zijn partij, heeft het steeds over het spontane ontstaan en de vrije werking van markten. Historisch onderzoek laat zien dat hier nooit sprake van was. De markt is altijd aangewezen op een zogenaamde marktmeester die de orde van de markt moet bewaken. De staat speelde in de westerse geschiedenis deze rol van marktmeester door onder andere het eigendomsrecht goed te regelen en een rechtsorde te handhaven, die het verschil tussen eerlijke handel en roof bestraft.

Pauperisme

Een andere taak die de staat langzaam op zich nam was de bestrijding van het al genoemde verschijnsel van het pauperisme. We vinden deze term in een kleine verhandeling van de negentiende-eeuwse Franse socioloog Alexis de Tocqueville, maar het verschijnsel zelf gaat al terug naar de eerste opkomst van markten in de vroege zestiende eeuw. Het is schitterend gedocumenteerd in de gesprekken die de humanisten met elkaar voeren in het eerste deel van Thomas More's beroemde boekje *Utopia*.

Het gesprek begint met de interventie van een jurist, die de lof zingt 'van het strenge recht zoals dat daar toen in zwang was tegenover dieven. Die werden soms met twintig tegelijk, zo vertelde hij, aan één galg opgehangen. Maar je stond eenvoudig voor een raadsel, als er dan toch zo weinig aan de galg ontsnapten, hoe er dan niettemin zo

véél konden zijn dat zij een ware plaag vormden. Dat onkruid kreeg men maar niet uitgeroeid⁵.

De kern van dit ‘raadsel’ zou niet alleen de door More opgevoerde humanisten bezighouden, maar ook veel denkers uit de volgende eeuwen tot en met de reeds genoemde Tocqueville. Het platteland van Engeland, maar later ook van andere delen van Europa, werd overspoeld door landlopers en bedelaars die om in leven te blijven vaak hun eerste levensbehoeften moesten stelen. ‘De stakkers’, zegt Raphael Hythlodæus, de verteller uit *Utopia*, ‘mannen, vrouwen, echtparen, kinderen die bij niemand horen, weduwen, ouders met kleine kinderen’⁶, allen zijn uit hun woonplaatsen verdreven en zwerfen rond. Dat het bij de poging om hen door strenge straffen aan te pakken, om grote aantallen ging, blijkt uit historische gegevens. Onder het bewind van Hendrik VIII, toen More enige tijd kanselier van Engeland was, werden zo’n 12.000 landlopers en dieven opgehangen.

De belangrijkste oorzaak van deze schrikbarende cijfers vinden we in de omheining van de gemene gronden. De *commons* werden door de adel aan de gemeenschap onttrokken om er schapen op te weiden. De wol werd voor veel geld naar Vlaanderen uitgevoerd voor de opkomende nijverheid. Het zijn ‘de schapen’, zegt Hythlodæus in een beroemde passage. ‘Dat zijn zulke zachtaardige dieren en zij vragen anders zo weinig voedsel. Maar in de laatste tijd zijn zij, naar ik zo hoor, zo wild geworden en zo vraatzuchtig, dat zij mensen verslinden, akkers ruïneren, en huizen, ja hele steden ontvolkt achterlaten’⁷. Wat dan in de tekst van *Utopia* volgt is een schrijnende beschrijving van het onteigeningsproces van de gemene gronden door de landadel en de geestelijkheid. Deze groepen maken ‘de boeren het bestaan volledig onmogelijk. Alle grond omheinen zij om als weidegrond te

---

5 *Utopia* (1516). Thomas More, p. 29,30.

6 *Utopia* (1516). Thomas More, p. 33.

7 *Utopia* (1516). Thomas More, p. 32,33.

dienen, de huizen breken ze af, ze slopen complete landstadjes – waar alleen de kerk blijft staan en die mag dan dienst doen als schapenstal⁸. In de hieropvolgende uiteenzetting geeft More blijk van een fenomenaal inzicht in het verschijnsel van het pauperisme dat ik al kort beschreef. ‘Wat de grootste bron van welvaart voor dit land leek te worden, dat wordt door de schandelijke hebzucht van een klein aantal mensen verkeerd in een vloek’⁹.

Dezelfde soort paradoxale ontwikkeling signaleert Tocqueville meer dan drie eeuwen later. Door het opkomen van nieuwe behoeftes die met geld gekocht kunnen worden en door het verlies van de greep op hun eigen levensonderhoud in een geldeconomie, hebben grote aantallen mensen ‘een reden om te bedelen die hun voorvaders niet kenden’¹⁰. Met recht oordeelt Tocqueville dat ‘de geciviliseerde mens dus oneindig meer blootgesteld is aan de wisselvalligheden van het lot dan de primitieve mens. ... Bij hoogontwikkelde volkeren kan een gebrek aan allerhande zaken een oorzaak van armoede zijn; in de primitieve staat bestaat armoede eruit dat er niets te eten is’¹¹. En juist dat laatste probeerde men, zoals gezegd, via instituties als de gemeenschap te voorkomen.

Net als More signaleert Tocqueville de samenhang tussen economische groei en pauperisme. ‘Hoe rijker een natie is’, stelt hij, ‘des te meer zich het aantal vermenigvuldigt van degenen die een beroep doen op de publieke liefdadigheid’¹². Ook hij betoogt dat deze paradoxale ontwikkelingen zijn begonnen in de tijd van Thomas More onder Hendrik VIII. Hij wijst er daarbij op dat deze ook het bezit van de kloosters nationaliseerde en dit niet onder het volk verdeelde maar in handen van de adel gaf. Samen met de omheining van de gemene

---

8 *Utopia* (1516). Thomas More, p. 33.

9 *Utopia* (1516) Thomas More, p. 34.

10 *Over het pauperisme* (2007). Alexis de Tocqueville, p. 19.

11 *Over het pauperisme* (2007). Alexis de Tocqueville, p. 19.

12 *Over het pauperisme* (2007). Alexis de Tocqueville, p. 20.

gronden had dit tot gevolg ‘dat het aantal armen gelijk bleef, terwijl de middelen om in hun behoeften te voorzien voor een deel verdwenen. Het aantal armen steeg dan ook buitensporig’¹³.

In de eeuwen hierna is, ondanks pogingen om de liefdadigheid opnieuw in te richten, volgens Tocqueville deze situatie van pauperisme, in wezen niet veranderd.

Proletariaat

Tocqueville is een denker die ik bewonder. Niemand heeft in de negentiende eeuw zowel de vooruitgang die de moderniteit bracht als de gevaren ervan zo scherp en fraai geschetst als hij deed. Met name zijn grote verslag *Over de democratie in Amerika*¹⁴, dat onlangs in een Nederlandse vertaling verscheen, verdient het om in dit verband bestudeerd te worden. Maar in het Amerika van 1831 en 1832 dat Tocqueville bereisde, kwam hij het verschijnsel van het pauperisme niet tegen. Deze sociaal-economische problematiek die in Europa speelde, werd in de Verenigde Staten letterlijk weggeschoven doordat nieuwe emigranten steeds verder westwaarts konden trekken om nieuwe gebieden te veroveren en te ontginnen. Pas veel later, toen de grens – de beroemde ‘frontier’ – niet meer kon worden verschoven, kregen de Verenigde Staten ook met het moderne verschijnsel van het pauperisme te maken. Ik noemde al de Grote Depressie, die Amerika na 1929 teisterde en die Roosevelt mede tot de belofte van vrijheid van gebrek bracht.

De scherpe denker die Tocqueville was, kreeg geen intellectuele en praktische greep op het fenomeen van het pauperisme, dat hij wel onderkende en uitvoerig documenteerde. Ik volsta met een van zijn observaties over een armenhuis in Engeland in de jaren dertig van de negentiende eeuw. ‘In de linkervleugel, een kleinere kamer, vol met oude en kreupele mannen. Zij zitten op houten banken, allemaal

---

13 *Over het pauperisme* (2007). Alexis de Tocqueville, p. 23.

14 *Over de democratie in Amerika* (vertaling 2011). Alexis de Tocqueville.

dezelfde kant op gedraaid, tezamen geschoven als in een theater. Ze praten niet, ze bewegen niet, ze kijken nergens naar, ze lijken niet na te denken. Ze koesteren geen verwachtingen, geen angst, geen hoop in het leven. Ik vergis mij; ze wachten op het avondeten, dat over drie uur geserveerd wordt. Het is het enige plezier dat hen nog rest, erna kunnen ze alleen maar sterven¹⁵. In deze vreselijke schildering ligt zowel de aanklacht van Tocqueville tegen de Engelse armenwetten als zijn machteloosheid om een alternatief te bieden, besloten. De wetgeving heeft de armen die men wilde ondersteunen, passief en afhankelijk gemaakt. Dit was een immens verschil met de praktijk van de gemeenheid die armen als actieve leden van de gemeenschap, die zelf verantwoordelijkheid droegen voor hun levensonderhoud, erkende. De inhoud van Tocquevilles aanklacht was terecht, maar een remedie zag hij niet. Machteloos komt hij aan het einde van zijn kleine studie over het pauperisme tot voorstellen om de armen meer te laten sparen of om hen tegen te houden om naar de grote industriesteden te trekken. Hij lijkt half te beseffen, zo blijkt uit zijn aarzelende toon, dat dit soort voorstellen niet werkt.

Het zullen zijn tijdgenoten Marx en Engels zijn, die de nieuwe maatschappelijke weg, die Tocqueville zocht maar niet kon vinden, zullen wijzen. In *Het Communistisch Manifest* uit 1848 zullen ze duidelijk maken dat de nieuwe kapitalistische samenleving een klassenmaatschappij is, waarin burgers en proletariërs tegenover elkaar staan. ‘De moderne burgerlijke maatschappij die uit de ondergang van de feodale maatschappij is voortgesproten heeft de klassentegenstellingen niet opgeheven. ... De hele maatschappij splitst zich meer en meer in twee vijandige kampen, in twee grote, lijnrecht tegenover elkaar staande klassen: bourgeoisie en proletariaat.’¹⁶

In het begin van de kapitalistische ontwikkelingen vormden de arbeiders, zo merken Marx en Engels op, ‘een door het gehele land

---

15 *Over pauperisme en armenzorg* (2013). Coen Brummer, p. 280.

16 *Het Communistisch Manifest* (1848). Marx en Engels, p.245.

verstrooide en door de concurrentie versnipperde massa¹⁷. Zij zien het daarom als hun eerste taak om de individuele proletariërs tot eenheid te brengen. Gezamenlijk zullen ze moeten strijden om hun levensomstandigheden te verbeteren. Om het met de befaamde laatste zinnen van *Het Communistisch Manifest* te zeggen, zij zullen moeten inzien dat zij met hun strijd niets te verliezen hebben behalve hun ketenen. ‘Zij hebben een wereld te winnen’¹⁸. Vandaar de slotzin als strijdkreet: ‘Proletariërs van alle landen verenigt u’¹⁹.

De revolutionaire strijd van de arbeiders heeft niet precies gebracht wat Marx en Engels voor ogen stond en misschien is dat volgens bepaalde interpretaties van hun werk maar goed ook. Maar daar gaat het mij hier niet om. Belangrijk lijkt mij hier dat hun ideeën de versnipperde proletariërs tot een gezamenlijke strijd inspireerden. Het lijdt geen twijfel dat deze strijd van vakbonden en politieke partijen de heersende klasse in Europa en de Verenigde Staten er mede toe bracht om langzamerhand moderne verzorgingsstaten in te richten als antwoord op de problematiek van het pauperisme. Roosevelt’s belofte van de vrijheid van gebrek is ondenkbaar zonder de lange strijd van het proletariaat.

Modernisering van armoede en precariteit

In onze tijd lijkt het pauperisme, dat in de verzorgingsstaten grotendeels uitgebannen werd, opnieuw in veranderde vormen de kop op te steken. De neoliberale politiek van de laatste decennia, gekoppeld aan de gevolgen van de wereldwijde kredietcrisis, is hier debet aan. We zien hoe in een gemoderniseerd en rijk land nieuwe vormen van armoede en uitsluiting overal zichtbaar worden. Ik kan dit niet beter illustreren dan aan de hand van recente opmerkingen die Christine Lagarde, de topvrouw van het Internationaal Monetair Fonds, maakte over de gevolgen van de bezuinigingen in Griekenland. Ze

---

17 *Het Communistisch Manifest* (1848). Marx en Engels, p.253.

18 *Het Communistisch Manifest* (1848). Marx en Engels, p.268.

19 *Het Communistisch Manifest* (1848). Marx en Engels, p.268.

bleek geen medelijden te kennen met de Grieken die de broekriem moesten aanhalen. Van arme kinderen in een Afrikaans land kon ze wakker liggen, van Griekse kinderen niet. Die waren immers immens rijk vergeleken met hun Afrikaanse leeftijdgenootjes.

Lagarde's opmerkingen kunnen mooi afgezet worden tegen de observaties van Tocqueville. De laatste onderstreept dat de armen in het negentiende-eeuwse Engeland, die ongetwijfeld qua inkomen beter af waren dan armen in bijvoorbeeld Spanje, het toch moeilijker hadden dan de Spaanse armen. In tegenstelling tot Tocqueville blijkt Lagarde de verschillen tussen armoede in een ontwikkelde markteconomie en in een Afrikaanse economie, die deels nog op subsistentie berust, te miskennen. Mijn vroegere leermeester Ivan Illich²⁰ sprak in dit verband over de modernisering van armoede. Daarmee duidde hij het verschijnsel aan dat in een geldeconomie de behoeften en afhankelijkheden van mensen anders en groter zijn dan wanneer ze nog deels op de eigen subsistentie, via bijvoorbeeld een lapje grond, kunnen terugvallen.

Armen vormden in traditionele samenlevingen, waar de markt nog niet overheersend was, een geaccepteerd onderdeel van het maatschappelijk bestel. Ze kenden bepaalde rechten, zoals het reeds genoemde recht op gemeenschap en het recht op bedelen. Er bestonden zelfs gildes van bedelaars. Met de opkomst van de markteconomie verandert hun plaats in de samenleving; bedelen werd bestraft, de gemeenschap werd omheind, het recht op eigen subsistentie verdween. Naarmate vervolgens mensen voor al hun behoeften afhankelijk werden van loonarbeid binnen een marktorde, werd de armoede gemoderniseerd.

Illich beschrijft de opkomst van de moderne samenleving als een oorlog tegen de subsistentie²¹. Allerlei maatschappelijke groepen hebben

---

20 Ivan Illich, *Shadow Work*, 1981.

21 Ivan Illich, *Shadow Work*, 1981.

zich de afgelopen eeuwen inderdaad fel verzet tegen een marktorde die hen totaal afhankelijk maakte van loonarbeid en geld. Dit soort historische terugblikken laat ons goed zien wat wij verloren hebben. Daar staat, zoals gezegd, ontegenzeggelijk een geweldige maatschappelijke winst en vooruitgang tegenover. Die hebben we te danken aan de opkomst van de markt. Die is voor ons onderhand vanzelfsprekend geworden. Toch dienen we attent te blijven op nieuwe, hedendaagse vormen van gemoderniseerde armoede die kunnen voortvloeien uit een verdere uitbreiding van het marktprincipe.

In een verhelderend artikel dat een onderdeel vormde van het ‘Van Waarde’-project van de Wiardi Beckman Stichting en dat onlangs in de bundel *Tegenwicht*²² verscheen, omschrijft Merijn Oudenampsen de ‘nieuwe sociale kwestie’, die tot nieuwe vormen van gemoderniseerde armoede leidt, als ‘precariteit’. Wanneer u deze term nog nooit gehoord hebt, is dat niet vreemd. Het gaat om een nieuw woord, dat letterlijk van het Franse begrip ‘precarité’ komt, geïntroduceerd door Guy Standing. Daarmee wordt een situatie van essentiële onzekerheid en twijfel aangeduid. Met het ervan afgeleide neologisme ‘precariaat’ wordt verwezen naar de vele verschillende groepen en individuen die in Europa door de crisis met een uitzichtloze situatie van onzekerheid worden geconfronteerd. Het gaat om jongeren, verschillende etnische groepen, slachtoffers van de flexibilisering van de arbeidsmarkt, werkloos geworden ouderen.

Het preciaire levensgevoel vinden we, zo stelt Oudenampsen, bij uitstek bij ‘een generatie die onbekend is met de zekerheden van de jaren zestig en zeventig: de baan voor het leven, het vaste contract, of zelfs die van de crisistijden in de jaren tachtig, toen voor jongeren de sociale zekerheid een van de weinig overgebleven zekerheden was’²³.

---

22 *Tegenwicht. Waarom waarden ertoe doen* (2013). Menno Hurenkamp ea.

23 *De voorhoede van een vakbondsreveille* (2013). Merijn Oudenampsen, p. 130.

Maar het gaat, zo voegt hij eraan toe, om veel meer dan een generatie: ‘Daarvoor is de impact van de herstructurering van de arbeidsmarkt en de inkrimping van de welvaartstaat simpelweg te groot en te verstrekkend’²⁴. Ik noemde al andere, door de crisis getroffen individuen en groepen die we tot het precariaat kunnen rekenen. Ook gaat het om veel meer dan een kwestie van cultuur en etniciteit, hoewel bepaalde etnische groepen jongeren extreem hard door de crisis worden getroffen. Niet sociaal-culturele factoren maar economisch-structurele veranderingen van de arbeidsmarkt zijn bepalend voor de opkomst van een precariteit als een actuele vorm van gemoderniseerde armoede.

Hoe hiermee om te gaan, hoe tegen deze nieuwe manifestaties van gebrek te strijden? Oudenampsen beschrijft de vakbondsacties van de schoonmakers uit 2007 en 2008 uitvoerig. Een van de bereikte doelen van een nieuwe verbeterde cao was gratis Nederlandse les voor de groepen die de taal niet machtig waren. De symbolische betekenis hiervan is volgens hem groot. Ze maakt zichtbaar dat de discussie en strijd rond burgerschap en integratie van het culturele domein naar dat van de arbeidsmarkt verplaatst kan worden. ‘De campagnes van de schoonmakers zijn een sociale lijm die de meest uiteenlopende etniciteiten met elkaar kan verbinden. Zo zijn schoonmakers een voorloper geworden in het vernieuwen van vakbondsactivisme, om het te wapenen tegen de arbeidsverhoudingen van de eenentwintigste eeuw’²⁵.

Mogen we de les van de schoonmakers veralgemeniseren? Analooq aan de oproep van Marx en Engels zou ik willen betogen dat de precariërs aller landen en etniciteiten zich dienen te verenigen in een maatschappelijke strijd die niet alleen de gevolgen maar allereerst

---

24 *De voorhoede van een vakbondsreveille* (2013). Merijn Oudenampsen, p. 131.

25 *De voorhoede van een vakbondsreveille* (2013). Merijn Oudenampsen, p. 139.

de oorzaken van de economische crisis wil aanpakken. Alleen langs deze weg kunnen we zicht blijven houden op een open toekomst waarin de vrijheid van gebrek verzekerd is.

Literatuur

- Hans Achterhuis (2010). *De utopie van de vrije markt*, Rotterdam, Lemniscaat.
- Coen Brummer (2013). 'Over pauperisme en armenzorg', in *Tocqueville, profet van de moderne democratie*, Andreas Kinning e.a. (red.), Rotterdam, Lemniscaat, p. 280-299.
- Menno Hurenkamp, Annemarijke Nierop, Monika Sie Dhian Ho (red.) (2013). *Tegenwicht. Waarom waarden ertoe doen*, Amsterdam, Van Gennep.
- Ivan Illich (1981). *Shadow Work*, uitgever Marion Boyars, London 1981.
- Andreas Kinning, Paul De Hert en Stefan Somers (red.) (2013). *Tocqueville, profet van de moderne democratie*, Rotterdam, Lemniscaat.
- Thomas More (1996). *Utopia*, 1516, Amsterdam, Athenaeum- Polak & Van Gennep.
- Karl Marx en Friedrich Engels ('Het Communistisch Manifest', 1848, in L. van Bladel (1976)). *Kerngedachten van Karl Marx*, De Nederlandsche Boekhandel, p. 234-267.
- Merijn Oudenampsen (2013). 'De voorhoede van een vakbondsreville', in *Tegenwicht. Waarom waarden ertoe doen*, Hurenkamp e.a. (red.), Amsterdam, Boom, p. 129-141.
- Guy Standing (2011). *The precariat, the new dangerous class*, London, Bloomsbury Publishing PLC.
- Alexis de Tocqueville (2007). *Over het pauperisme*, 's-Hertogenbosch, Voltaire (1835).
- Alexis de Tocqueville (2011). *Over de democratie in Amerika*, Rotterdam, Lemniscaat.

Gebreken van Nederland / Baban Kirkuki

Men denkt dat je geen gebreken kent.
Je gras is groen, regen ontbreekt nauwelijks op je bodem
en het brood is niet schaars.
Maar langzaam naderen de gebreken jouw wereld.
Jongeren knokken voor hun studie
om de kennis niet te laten verdwijnen.
Ouderen vechten voor hun bedreigde munten
dat ze niet in het spel van de banken verloren gaan.
Arme klasse die hun leven compenseert met de voedselbank
om het brood niet te verliezen.
Een zorgverzekering met het beste stelsel van Europa
dat steeds meer gebreken kent.

Het sociale isolement
Met je burens is een gebrek
Met je collega's is een gebrek
Met je vrienden is een gebrek
Met de stilte is een gebrek
Met jezelf is een gebrek

Nederland

Jouw gebrek is een alarm voor het bewustzijn.
Jammer genoeg zullen de gebreken altijd blijven bestaan,
maar ik hoop dat je vrijheid van gebrek
voor mensen in werkelijkheid toepast
en niet in je droom.

Mijn eigen gebreken
zal ik in een andere versie vertellen.

vr!heids
college

freedom
of speech

Lezing: Openheid is de
overwinning op de onderduik /
Kustaw Bessems

Gedicht: Ik neem de vrijheid /
Chrétien Breukers

FREEDOM OF SPEECH AND EXPRESSION

Openheid is de overwinning op de onderduik / Kustaw Bessems

Het is rokerig op de bovenverdieping. Er staan houten meubels zoals in een Duitse kroeg, maar ook beelden van nepmarmer en er hangen draperieën als in een scène uit *1001 Nacht*. Dat klopt allemaal, want de Turkse eigenaren serveren hier zowel bier als pizza's en waterpijpen. Iets moeilijker te plaatsen zijn de tv's aan het plafond: zonder geluid staat de kunstzender Arte op. Net als de Amerikaanse jazz die wel te horen is, zij het af en toe doorsneden door het geluid van een boor- of schuurmachine. Terwijl ik al deze ingrediënten voor mezelf op een rij zet, denk ik dat dit nu heel erg de wereld is. En ik denk: er bestaat geen binnenland meer. En ook geen buitenland.

Ik ben in München en dat is toeval. Ik was uitgenodigd voor een conferentie in een luxe hotel in de bergen, met sneeuw, op twee uur rijden van de stad. Over grote wereldkwesties ging het daar. Nu is het laat op de avond. Ik probeer me voor te bereiden op het vrijheidscollege dat ik mag geven. De pizzeria-schuine-streep-biergarten-schuine-streep-waterpijptent heeft gratis wifi. In het scherm van mijn MacBook staat de rede die de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt op 6 januari 1941 hield in het Amerikaanse congres bij de *State of the Union*. De rede die bekend zou worden als zijn *Four Freedoms*-speech. Refererend aan de vier vrijheden waar ook de reeks Vrijheidscolleges op is gebaseerd: vrijheid van godsdienst, vrijheid van armoede, vrijheid van angst en – de eerste die Roosevelt noemde en die ik mag bespreken – vrijheid van meningsuiting en van expressie.

Het is een dramatische tekst. ‘Ik spreek u toe’, zo begint Roosevelt, ‘op een moment zoals dat zich in de geschiedenis van de Unie nooit eerder heeft voorgedaan.’ Een dik jaar eerder is Duitsland Polen binnengevallen en hebben Groot-Brittannië en Frankrijk de oorlog verklaard aan Duitsland. In de lente heeft Hitler met zijn blitzkrieg West-Europa veroverd, ook Nederland. In de herfst hebben de nazi’s Britse steden gebombardeerd. In de bezette landen worden anti-Joodse maatregelen ingevoerd, zoals de Ariërverklaring en het ontslag van Joodse ambtenaren. Roosevelt heeft met lede ogen aangezien hoe Duitsland en Italië hun vijanden onder de voet lopen, ziet dit als gevaar voor de Verenigde Staten, is solidair met de Britten en wil ingrijpen, maar hij staat tegenover een congres waarin het isolatienisme van de afgelopen decennia nog met verve wordt verdedigd. Roosevelt spreekt vanuit zijn tenen.

Roosevelt

‘Elke realist’, zegt Roosevelt, ‘weet dat de democratische manier van leven op dit moment overal ter wereld direct wordt aangevallen, zij het met wapens of met giftige propaganda, door diegenen die eenheid willen vernietigen en conflict willen zaaien tussen vreedzame naties. Daarom vind ik het als uw president tot mijn spijt nodig om te melden dat de toekomst en veiligheid van ons land en onze democratie in overweldigende mate verbonden zijn met gebeurtenissen ver buiten onze grenzen.’

Formeel wil Roosevelt alleen nog de wapenleveranties aan de Britten uitbreiden, de eigen wapenproductie opvoeren en het leger in staat van paraatheid brengen. Het zal nog tot de Japanse aanval op Pearl Harbour aan het eind van het jaar duren voordat Amerika zich in de gevechten stort. Maar Amerika onder Roosevelt is een land op weg naar oorlog en hij maakt hiervoor met zijn rede de weg vrij. Hij maakt hier dus óók de weg vrij naar de bevrijding van Europa, van Nederland, dik vier jaar later. De bevrijding die wij jaarlijks vieren.

In de Duitse pizzeria/biergarten/waterpijptent, waar ik de toespraak van Roosevelt zit te lezen, gebeurt iets vervelends. De tekst, en het besef van zijn betekenis, raken mij persoonlijk.

Daar ben ik eigenlijk tegen, persoonlijk geraakt worden. Sowieso. En al helemaal wanneer ik aan het werk ben. Laat staan publiekelijk. Dat heeft onder meer een principiële reden. Debat over bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting moet worden gevoerd, vind ik, op grond van feiten en argumenten en het is onzuiver om je betoog kracht bij te zetten met sentimentele anekdotiek uit de privé sfeer.

Het is ook niet per se een lolletje als je een keer wél iets persoonlijks vertelt, want ineens kun je aan de hand van één gegeven worden gedefinieerd. Anderhalf jaar geleden brak ik bij wijze van uitzondering de ban op persoonlijke informatie. Dat was in een essay over hetzelfde onderwerp als hier: vrijheid van meningsuiting. Daarin bepleitte ik een zodanige wettelijke verruiming van deze vrijheid in Nederland, dat bijvoorbeeld ook holocaustontkenning niet langer strafbaar zou zijn. Omdat ik wilde laten weten dat het voor mij geen holle frase is wanneer ik zeg dat ik de pijnlijke kant daaraan onderken, haalde ik een anekdote aan – daar heb je het – over mijn Joodse grootmoeder die de oorlog overleefde.

Ogenblikkelijk heette ik op de website van *NRC Handelsblad* een Joodse journalist. Zoek mij op op Wikipedia, dan zie je hoe hopeeloos verouderd de informatie is die daar staat, maar iemand heeft wél de moeite genomen om daaraan toe te voegen dat ik ‘van Joodse afkomst’ ben. Eventuele andere erfenissen of identiteiten worden irrelevant. Zo werkt het ook met moslims, zwarten, homo’s, gehandicapten – in feite met iedereen die in een of meer eigenschappen zogenaamd van de norm afwijkt. Zij worden die eigenschappen.

Het beviel me om nog een reden slecht, die persoonlijke toets. Het kwam me op een standje te staan van een familielid. Ik had immers de code veronachtzaamd: je deelt niets dat privé is, want dan laat je

je kennen. Als je je laat kennen, ben je kwetsbaar en kwetsbaar is hetzelfde als zwak; dan ‘pakken ze je’. Het werd zo niet uitgesproken maar het was duidelijk: dat was nu juist wat die hele verdomde oorlog ons had geleerd.

Verdrag van München

Maar het gaat zoals het gaat en ik kan mij, Roosevelt lezend en herlezend niet aan het idee onttrekken dat de foto die ik ken van thuis aan de muur – gemaakt een paar dagen nadat mijn moeder als kind van vijf met haar familie de onderduik heeft verlaten in een nét bevrijd land – iets met deze tekst van een Amerikaanse president te maken heeft. En dat uiteindelijk het feit dat ik vrolijk zit te internetten in dit Duitse etablissement – dat ik nu kortheidshalve maar even zo omschrijf – daar uiteindelijk dus ook wat mee te maken heeft.

Ik ben zoals ik zei puur toevallig in München. Maar misschien bestaat toeval niet. Of misschien is het juist altijd en overal. Hoe dan ook: Roosevelt noemt ook München in zijn toespraak. Hij breekt namelijk niet alleen met de Amerikaanse terughoudendheid, hij fulmineert ook tegen de mislukte Europese politiek van *appeasement*; concessies doen om de vrede te bewaren. Hij refereert aan Duitsland, dat zich aan het eind van de Eerste Wereldoorlog onrechtvaardig behandeld voelde. Dat valt volgens Roosevelt in het niet bij de onrechtvaardigheid van ‘de zogenaamde pacificatie onder de nieuwe tirannieke orde die zich vandaag de dag over elk continent wil verspreiden.’

Roosevelt noemt de gebeurtenis die ook later het symbool zal blijven van de mislukte *appeasement*-politiek: het verdrag van München uit 1938. Frankrijk en Engeland hebben er daarbij mee ingestemd dat Duitsland een deel van Tsjecho-Slowakije inlijft, in de verwachting dat Hitlers ambities niet veel verder zullen reiken. Een historische inschattingsfout.

Waar, vraag ik me al lezend af, zou dat verdrag eigenlijk precies zijn getekend? Google Maps leert mij: op minder dan een kwartiertje lopen van waar ik zit.

Führerbau

En dus sta ik de volgende ochtend voor het oude hoofdkwartier van Adolf Hitler en zijn NSDAP. Het Führerbau, ontworpen door Hitlers favoriete architect, Paul Troost. In de pompeuze, wat classicistische stijl waarmee Hitler critici buiten zijn beweging ervan wilde overtuigen dat nazi's heus wel smaak hadden.

Het ligt aan het Königsplatz, een groot, uitgestrekt plein. Hier hebben in 1933 de beruchte boekverbrandingen plaatsgevonden. Op een kleine glazen vitrine met slechts Duitse teksten na, kan ik niets vinden dat aan de nazitijd herinnert. München heeft lang met deze plek in zijn maag gezeten. Inmiddels – bijna 70 jaar na dato – wordt een documentatiecentrum gebouwd dat meer recht moet doen aan de geschiedenis.

In het Führerbau is vandaag de dag een Hogeschool voor Muziek en Theater gevestigd. Op de deuren hangen grote borden met 'verboden voor onbevoegden', maar ik besluit dat ik bevoegd ben. Eenmaal binnen blijkt het gebouw vooral uit twee grote indrukwekkende hallen te bestaan. Ik ga op zoek naar Hitlers oude kantoor. Dat is nu een repetitieruimte. Zijn kroonluchter hangt er nog, de haard en de houten boekenkast zijn origineel. Maar er staat nu een vleugel in het kantoor. Openslaande deuren leiden naar het balkon met uitzicht op het plein van waaraf hij parades heeft afgenomen.

Ook de kelders van het gebouw zijn in originele staat. Toen de oorlog al bezig was en Hitler in Berlijn zetelde, kwam hij hier nog af en toe om de kunst te bewonderen die van Joden was geroofd en die hij er had laten opslaan. Ik dwaal een beetje rond door het pand en steek mijn hoofd om de hoek van de oude conferentieruimte. Dat is nu een concertzaal, waar vrolijk een orkestje uit de maat speelt.

De ruimte direct boven Hitlers kantoor is nog wel als zodanig in gebruik. Daar zetelt nu de rector. Het moet van Rudolph Hess zijn geweest, van Albert Bormann of een van de andere kopstukken. Een secretaresse verkoopt me voor 9 euro 90 een boekje dat de rector zelf heeft geschreven over de geschiedenis van het gebouw. Als ze mijn ogen door de ruimte ziet gaan, wijst ze op het zitje van vier rode fauteuils en een schaaktafel dat de rector gebruikt om zijn gasten in te ontvangen: ‘Nog origineel’, zegt ze. ‘Als je hier elke dag werkt, denk je er niet meer aan.’ Achteraf baal ik erg dat ik er niet even in ben gaan zitten.

Gangbaar scheldwoord

‘Wat Hitler met de Joden heeft gedaan, daar ben ik wel tevreden mee, moet ik eerlijk zeggen.’

Dat zei een jongen uit Arnhem onlangs op tv.

Hij kreeg bijval: ‘Ik ook eigenlijk’, zei een andere jongen. De eerste jongen weer: ‘Hitler zei ooit: de dag gaat komen dat jullie mij gelijk geven dat ik al die Joden heb vermoord. En die dag gaat komen.’ Jongen nummer twee: ‘Die haat voor Joden is omdat ze bij Gaza het land van onschuldige mensen afpakken en heel veel mensen doodmaken.’ Ook deze jongen vindt het terecht dat Hitler miljoenen Joden heeft afgemaakt, want hij meent: ‘Nu worden ook miljoenen Palestijnen afgemaakt.’ Jongen nummer één, lachend nu: ‘Wat mij betreft kon ‘ie best wel alle Joden meteen afslachten.’ ‘Joden hoef je niet te kennen om iets over ze te zeggen.’ Een derde jongen mengt zich in het gesprek: ‘Dat is toch vrijheid van meningsuiting?’ ‘Ja’, zegt de eerste jongen dankbaar, ‘het is vrijheid van meningsuiting.’

De jongens waren in gesprek met vrijwilliger Mehmet Sahin, die het dagboek van Anne Frank met ze behandelde.

Na de uitzending waren er flink wat geschokte reacties. Ik was niet zo geschokt. Ik weet al jaren niet anders dan dat ‘Jood’ een gangbaar scheldwoord is. Ik heb tot in den treure aangehoord hoe Joden in 2001 stiekem het World Trade Center in New York hielpen opblazen. En al bijna tien jaar geleden zat ik in Hilversum in een snackbar tegenover een toen 19-jarige jongen, ook een Turkse Nederlander, die met vrienden het nummer ‘Kankerjoden’ had opgenomen. ‘Fuck die Joden’, zo luidde de tekst, ‘die kankerjoden, de allochtonen zullen jullie komen doden’. Zijn uitleg kwam erop neer dat hij zich had uitgesloofd en slordig had geformuleerd. Het Openbaar Ministerie had trouwens een onderzoek ingesteld en zei dat de politie op zoek was naar de jongen. Maar de jongen zelf vertelde dat hij juist erg zijn best had gedaan om zichzelf aan te geven. Hij had zich een paar dagen eerder op het politiebureau in Hilversum gemeld, maar hij was naar huis gestuurd en had nooit meer wat gehoord.

Gezag zonder macht

De recente uitlatingen van de Arnhemse jongens werden gedaan in een programma dat ‘Onbevoegd Gezag’ heet. Het idee van dit programma is dat het formele gezag in een crisis zit, maar dat informele gezagsdragers in het gat springen – hier was dat de vrijwilliger, Mehmet Sahin.

En oh ironie, na de uitzending kwam de crisis van het formele gezag goed in zicht.

Sahin werd sinds de uitzending door buurtgenoten bedreigd omdat hij een verrader zou zijn of, nog erger, zelf een Jood. En wat gebeurde? Hij kreeg het advies van de burgemeester om een paar dagen zijn huis te verlaten. Het gezag zwichtte dus voor intimidatie en raadde het slachtoffer aan hetzelfde te doen. Na zijn thuiskomst was er geen duidelijk zichtbare bescherming. Ook de burgemeester liet zich aanvankelijk in de wijk niet zien, later sprak ze met de jongens en hun ouders ‘in alle rust’. En de gemeente zou in het verborgene ook ‘regelmatig contact hebben’ met Mehmet Sahin.

De burgemeester had juist direct duidelijk zichtbaar de buurt moeten bezoeken. En de nodige beveiliging had met verpletterende overmacht aanwezig moeten zijn. Met de onmiskenbare boodschap: in dit land staat de overheid te allen tijde vierkant achter diegenen die worden geïntimideerd om hun ideeën. Helaas heeft Nederland de laatste tien, twaalf jaar op dit gebied een treurig track record opgebouwd. De bescherming komt steevast te laat en halfhartig, de bedreigde wordt al te vaak verantwoordelijk gehouden voor de dreigementen.

De staat reageerde in Arnhem niet één maar twee keer verkeerd. Zo stelde het Openbaar Ministerie een onderzoek in. Een belangenclub als het CIDI mag bij het idee van een mogelijke vervolging staan te juichen, als één ding de machteloosheid van het gezag kan illustreren is het wel de vervolging van jongeren, alleen maar omdat zij deze mening hebben geuit. En niet alleen de machteloosheid van het gezag, maar ook het onvermogen van een samenleving om te weerspreken, te onderwijzen en op te voeden.

Wanneer vrijheid voor iets afgrijselijks wordt gebruikt is de verleiding sterk om de ruimte daarvoor te verkleinen. Maar iets anders is nodig. De ruimte moeten wij groot houden en benutten: de strijd speelt zich binnen die ruimte af. Voor die strijd zouden we aandacht moeten hebben en dan valt op hoe zwak het verweer is. Zie de reacties op die Arnhemse jongens. Volgens de plaatselijke fractievoorzitter van de PvdA hadden we te maken met ‘vooroordelen over verschillende groepen mensen’. Je zult Jodenhaat gewoon eens Jodenhaat noemen. Een Statenlid van dezelfde partij wist te melden dat de jongeren ‘heel erg zijn beïnvloed door Midden-Oostenpolitiek’, overigens zonder te weerspreken dat miljoenen Palestijnen zijn vermoord. Zij wilde Anne Frank nu in Turkse vertaling gaan aanbieden aan de ouders. En die jongeren, die moesten op reis naar Auschwitz!

Er is verontwaardiging, natuurlijk. Maar die is vaak zo plat als een dubbeltje. Dat is heus niet allemaal bekommernis om Joden of zorg om racisme. Daar zit een hoop opportunisten bij. Het is met Joden

namelijk net als met vrouwen en homo's. Ze komen allemaal soms nu eenmaal perfect van pas om de immigrant of moslim een lekkere draai mee om de oren te geven.

Alle inderhaast verzonden maatregelen zouden minder nodig zijn in een maatschappij met historisch bewustzijn en zelfvertrouwen. Om even bij het voorbeeld van antisemitisme te blijven: het is al decennia officieel beleid om de Holocaust in oorlogshedenkingen weg te moffelen. Sommige docenten laten zo over zich heen lopen dat ze de Jodenvervolgving overslaan in de klas. Het is in de geschiedschrijving modieus om te doen of goed en fout in '40-'45 niet hebben bestaan.

Tegelijk is sprake van een internationale, onophoudelijke stroom antisemitische propaganda. Geen wonder dat onze gezagsdragers daar niet tegen zijn opgewassen en nu dus radeloos uit elkaar stuiven, na de uitspraken van een paar pubers.

En toch moet de ruimte, de uitingsvrijheid alleen maar groter. Het is hoopvol dat een Kamermeerderheid nu eindelijk het verbod op smalende godslastering heeft geschrapt, een wetsartikel dat gelukkig al decennialang niet meer wordt gebruikt, maar waar we ons voor zouden moeten schamen. Terecht nagelen wij Pakistan, waar blasfemie je de kop kan kosten, aan de schandpaal. Maar we zijn het aan onze stand verplicht om te demonstreren dat het hele principe van godsdienstdwang niet past door het ook uit ons eigen wetboek te weren.

Ook het verbod op groepsbelediging zou moeten verdwijnen. Belediging kan onprettig zijn maar is geheel subjectief. Op onprettige subjectieve dingen horen we elkaar aan te spreken, die horen geen reden te zijn om elkaar voor de rechter te slepen. En als internationale verdragen dat toelieten zouden ook de strafbaarstelling van het ongrijpbare 'aanzetten tot haat' en het loze 'aanzetten tot discriminatie' kunnen worden opgeheven. Zodat alleen een verbod op het aanzetten tot geweld overblijft.

Meer ruimte

De ruimte moet groter. Al was het maar opdat wij onszelf dan niet meer kunnen afleiden met de veel te vaak gevoerde discussie over de vraag of iemand iets wel of niet mag zeggen. En wij ons eindelijk kunnen concentreren op de discussie die te zelden wordt gevoerd: wát wordt er eigenlijk gezegd? Slaat dat ergens op of niet, en waarom dan? Leren wij onze kinderen eigenlijk wel goed hoe zij tot een mening moeten komen voor ze die uiten?

Die grote ruimte is geen vanzelfsprekendheid. De Arnhemse zaak laat precies zien welke twee soorten dwang altijd dreigen op te rukken ten koste van individuele vrijheid: staatsdwang en groepsdwang. De staatsdwang in een mogelijke vervolging – want vergis u niet, ook vervolging is al een inbreuk op de uitingsvrijheid, niet slechts een veroordeling – en de groepsdwang in de dreigementen tegen Mehmet Sahin.

Groepsdwang die inmiddels ver over landsgrenzen gaat en de wereld omspant. Je kunt hier geen Mohammedcartoon publiceren zonder het risico dat iemand uit pakweg Somalië deze kant op vliegt om je een kopje kleiner te maken.

Dat de vrijheid van meningsuiting ook in Nederland in 2013 steeds wordt bedreigd en moet worden bevochten is helaas niet slechts een hol cliché. In april 2013 vernietigde het gerechtshof gelukkig het vonnis van de rechtbank waarmee de pedofielenvereniging Martijn was verboden. Over dat verbod bestaan veel misverstanden. Zo denken sommigen dat de vereniging werd verboden omdat zij iets strafbaars deed. Dat is niet zo. Het Openbaar Ministerie heeft – aangemoedigd door politici – lang geprobeerd om Martijn strafrechtelijk te vervolgen, maar vond niet genoeg aanwijzingen dat Martijn de wet overtrad om zelfs maar aan die vervolging te beginnen. Wel zijn in het verleden individuele leden van Martijn vervolgd en veroordeeld.

Nee, wat het OM toen heeft gedaan, onder die politieke druk, is een civiele procedure aanspannen tegen Martijn. De rechtbank heeft daarop vastgesteld dat de vereniging ‘seksueel contact met kinderen verheerlijkt en voorstelt als iets wat normaal en acceptabel is of zou moeten zijn’. En de rechtbank gaf als grond voor het verbod dat alleen al dit streven een te ernstige inbreuk vormt op de geldende fundamentele waarden binnen onze samenleving. Kijk, en daar ging het mis. Ja, Martijn is een club met enge ideeën. Maar het zijn, hoe gruwelijk ook, precies dat: ideeën. En geen daden. Een vereniging als Martijn zou daarom niet verboden moeten zijn. Bij het recht op vrije expressie hoort uitdrukkelijk ook het recht op vereniging.

Het hof heeft nu terecht geoordeeld dat de samenleving zich zonder verbod prima te weer kan stellen tegen de uitlatingen van Martijn. Maar de vreugde is van korte duur, want een aantal partijen in de Tweede Kamer wil onder aanvoering van het CDA de wet gaan veranderen om Martijn langs een omweg toch te kunnen verbieden.

Ik wil niet in een land leven waar organisaties worden verboden omdat hun denkbeelden tegen geldende waarden ingaan. Wie bepaalt die waarden? Wat valt er straks nog meer buiten? Het is moeilijk om je te identificeren met pedofielen, maar als hún grondrechten worden aangetast, worden ónze grondrechten aangetast. Dan zitten we, of we willen of niet, met ze in hetzelfde schuitje.

Vrijheid van meningsuiting is makkelijk te bieden voor opvattingen die iedereen toejuicht of waar men massaal de schouders over ophaalt. Haar waarde bewijst zij pas als ideeën afschrikwekkend zijn en impopulair. Je hoort op te komen voor het recht om die ideeën te uiten. Dat betekent beslist niet dat je je met die ideeën vereenzelvigd. Dat onderscheid, hoe evident ook, wordt nog steeds onvoldoende gemaakt.

Sharia

Vorig jaar sprak tot mijn schrik een meerderheid van de Tweede Kamer de wens uit om de Britse shariageleerde Haitham al-Haddad te weren uit Nederland. Hij zou hier spreken bij een groep islamitische studenten aan de VU. Daar heb ik me toen publiekelijk tegen verzet. Ik mocht onder meer bij Pauw en Witteman in debat met het Tweede Kamerlid voor de ChristenUnie, Joël Voordewind. Die hield mij daarbij nog voor dat al-Haddad anti-Joodse teksten had gebezigd en dat Voordewind Nederlandse Joden daartegen wilde beschermen want die konden zichzelf niet verdedigen. Dat was even iets meer ironie dan ik kon verstouwen op dat moment.

De dagen erna mocht ik ondervinden wat politici en sommige andere bekendere figuren altijd ondervinden: een stortvloed aan haat die vooral via Twitter over me werd uitgestort. Ook dat moet mogen overigens, maar prettig is het niet. Wat vooral opviel was dat ik het verwijt kreeg steniging van vrouwen wel best te vinden, of terrorisme.

Grondrechten

Hopelijk ten overvloede: dat is niet zo. Ik denk dat ik een van de weinigen was die al-Haddad al vóór die affaire kende. Ik had hem jaren daarvoor zien spreken en had kritisch over zijn extremistische en verwerpelijke uitlatingen geschreven.

Maar hij moet het wel kunnen zeggen. De verdediging van grondrechten als grondrechten, de notie dat die gelden voor iedereen, daarin schieten we te kort. Vrijheid van meningsuiting is te vaak de vrijheid om meningen te uiten die ons niet te veel in de weg zitten.

De regering zwichtte niet voor de druk van de Kamer. Al-Haddad mocht komen. Maar de tendensen in politiek en samenleving om waar mogelijk hoekjes en randjes van onze vrijheid te af te knagen, blijven.

Daar waakzaam op zijn, de vrijheid vergroten, dat is niet alleen nodig voor onszelf. Onlangs stond op de cover van *Vonk*, het katern dat ik bij *de Volkskrant* mag leiden, een verhaal door Maartje Duin over Vietnamese bloggers die zich inzetten voor vrijheid en democratie maar die in hun land door het regime keihard worden vervolgd en onderdrukt. Het is dankzij onze vrijheid dat wij ze een platform kunnen bieden, en dat is een voorrecht, maar het betekent meer voor ze. Maartje Duin beschrijft hoe blij de bloggers zijn met haar komst en niet alleen omdat zij een artikel maakt. De een omhelst haar bij het afscheid, de ander wil een foto van de ‘gedenkwaardige ontmoeting’. Ze is er voor die mensen, schrijft ze, als afgezant van een wereld die raakt aan hun ideaal. Wij zouden onze vrijheid niet alleen uit eigenbelang moeten koesteren maar ook voor diegenen die haar nog tegen een hoge persoonlijke prijs moeten bevechten. Er bestaat geen binnenland meer. En geen buitenland.

Dat is volgens mij ook in de geest van wat Roosevelt zegt: ‘Vrijheid betekent dat mensenrechten overal heersen. Onze steun gaat naar diegenen die worstelen om die rechten te krijgen of te houden.’

De rector van de Hogeschool voor Theater en Muziek in München heet Alexander Krause. In zijn boekje *Arcisstrasse 12* beschrijft hij de geschiedenis van het Führerbau en van zijn hogeschool, die er in 1957 werd gevestigd. Maar het boekje begint met een ander gebouw, een villa, die eerder op dezelfde plek stond. De villa van de familie Pringsheim. Heer des huizes was de Jood Albert Pringsheim. Een wiskundige en een musicus die het fortuin had geërfd dat zijn vader in de spoorwegen had gemaakt. Vanaf ongeveer 1900 werd de villa een centrum van kunst en cultuur voor de stad. Pringsheim verzamelde kunst en in de eetkamer, bibliotheek en danszaal vonden optredens plaats en lezingen. Richard Strauss kwam er. Gustav Mahler. En Thomas Mann, die trouwde met Alberts dochter Katia. Toen de crisis toesloeg, werd dat allemaal minder. Pringsheim verarmde. En uiteindelijk werd het huis door de nazi's onteigend en gesloopt en vluchtte de familie naar Zwitserland.

Triomf

Met de huidige bestemming is het adres aan de Arcisstrasse 12, niet voor het eerst maar opnieuw, een belangrijk cultureel centrum, schrijft Krause. ‘De agressie die van het Führerbau uit ging, wordt vervangen door vreedstichtend muziekonderwijs aan studenten uit de hele wereld, een ideale oplossing voor het gebruik van zo’n belast gebouw’. Een ideale oplossing bestaat volgens mij eerlijk gezegd niet, maar ik snap wel wat hij bedoelt.

Het is dat uit de maat spelende orkestje in Hitlers oude conferentie-zaal. Dát is de triomf op de vergaderingen die daar zijn gehouden met als enige oogmerk het onderwerpen en knevelen van anderen.

De pamfletjes die vereniging Martijn op zijn site zet zijn walgelijk, niet te vergelijken met de literatuur die op het Königsplatz in vlammen opging – Brecht, Heine, Hemingway – maar die pamfletjes vandaag zijn niettemin een triomf op die boekverbranding toen.

De shariaprediker al-Haddad hoopt zelf op de vestiging van een kalifaat waar kunstenaars vermoord kunnen worden om zogenaamd blasfemisch werk. Maar zijn vrije doorgang naar Nederland is een triomf op die kelders van het Führerbau waar de geroofde kunst werd opgesloten.

En de angst voor kwetsbaarheid afschudden, open zijn over iets persoonlijks, dat is een triomf op de onderduik. Zelfs dat de Arnhemse jongens hun Jodenhaat kunnen etaleren op tv, kunnen zeggen dat mijn familie en die weinige anderen die zo gelukkig waren de oorlog te overleven, ook hadden moeten worden vermoord, zelfs dat is een triomf. Ze hebben gelijk als ze zeggen: dat is vrijheid van meningsuiting. En een samenleving die niets anders tegenover hun mening kan zetten dan een onderzoek door het OM heeft een probleem dat vele malen groter is dan deze jongens. Die mist elke vorm van morele moed.

Wie haat en scheldt en discrimineert en weerzinwekkende wensen uit, moet worden gecorrigeerd. Het mooie, het zachte van de vrijheid moet gevierd en op een voetstuk geplaatst: de mogelijkheid te zijn wie je bent, te zeggen wat je vindt, je te uiten zoals je goeddunkt, lief te hebben wie je wilt. Maar scherpe uitingen zijn nodig om ons verder te helpen. Het onwelgevallige moet niet geweerd uit de vrije ruimte. En die ruimte moet niet ingeperkt. De ruimte moet groot zijn en bijna alles mag erin. Het is wel aan ons om de strijd om die ruimte aan te gaan en te bepalen waarmee we die gaan opvullen.

Ik neem de vrijheid / Chrétien Breukers

Ik neem de vrijheid om te spreken van mezelf. Bijvoorbeeld
Over hoe ik laatst een vriend ten grave droeg. Dat deed ik
Niet. Hij werd na een herdenking gecremeerd. Maar hier,
In mijn gedicht, leg ik hem in een graf. Ik geef hem dingen
Mee: een boek, twee doosjes witte wijn, een vrouw die hem
Begrijpt. Ook denk ik aan zijn bril, want anders ziet hij eeuwig niets.

Ik neem de vrijheid om te spreken van mezelf en hoop daarmee
Uw hart, uw hoofd, uw kruis te raken. Het is een oude truc:
De zanger die zijn vakmanschap misbruikt om harten zacht
Te maken. Ik neem de vrijheid om mijn leven aan u op te dringen
En ga mokken als u niet aandachtig aan mijn lippen hangt,
Want dichten is een wreed en aardig spel. De dichter is een kind.

De dichter is een kind dat alle vrijheid neemt. Een anekdote uit
Mijn leven is voor iedereen die hem wil lezen van belang. Een anekdote
Is vertrekpunt en verdwijnpunt. Ik laat de maatschappij verdwijnen
In de oven waar ik anekdoten stook, – zoals mijn vriend verdween,
Verdwijnt u straks. Geloof me: niet minder wordt u daar dan van.
Ik stook van u en uw verhalen dit gedicht. Dat bij mezelf begint.

Ik hou u in mijn werk nog even vast. Misschien streel ik uw dode huid.
Misschien buit ik mijn vrijheid om het met u eens te zijn zorgvuldig
En respectvol uit. Ik vertel verhalen over heldendaden die u ongeveer
Beging. Uw graf is, als bij Horatius, duurzamer dan brons, grootser
Dan de Koninklijke piramiden. U ligt daar goed. U heeft de vrijheid
Om daar tot het einde van mijn tijd, elegant geformuleerd, te liggen.

vr!he!ds
college

freedom
of **worship**

Lezing: Ook buiten de voordeur /
Barbara Oomen

Gedicht: Vlies / Ellen Deckwitz

FREEDOM OF WORSHIP

Ook buiten de voordeur / Barbara Oomen

‘The freedom of every man to worship God in his own way – everywhere in the world’. Dat is de tweede vrijheid van Roosevelt, de tweede reden die hij in 1941 meegaf aan het Amerikaanse congres om steun te geven aan de oorlog. *Freedom of Worship* leest vrij vertaald als de Vrijheid van Verering. Ik weet natuurlijk weinig van u als lezer, maar voor mij persoonlijk is dit begrip bijna vervreemdend. Mijn grootouders waren wellicht missionarissen, mijn ouders baden nog aan tafel, maar wij draaien ons op zondagochtend in Middelburg gewoon nog een keer om op het moment dat de kerkklokken gaan beieren.

De vrijheid van verering. Het begrip doet mij denken aan een aantal momenten in mijn leven waarop ik geconfronteerd werd met het vertoon van een diep en rotsvast geloof. Het eerste moment was toen ik jaren geleden onderzoek deed in Zuid-Afrika en daar de paasviering van de zionist Christian Church in Moria meemaakte. Een miljoen mensen, voetbalvelden vol met bussen, extatisch gebed, duivelsuitdrijvingen tussen de cactussen in het rode zand van Sekhukhune. Nog weer een tijd daarvoor voerde ik gesprekken met journalisten in Egypte die maar niet konden bevatten dat ik niet geloofde. ‘Waarom leef je dan eigenlijk?’, vroegen zij. Een derde moment betreft de contacten die ik had met bevindelijk gereformeerden tijdens een onderzoek dat ik deed naar de vraag hoe er in SGP-kringen tegen de rechtszaak over politieke participatie van vrouwen aan werd gekeken (Oomen e.a., 2009). Ik ging met hoed op naar de Gereformeerde Gemeente in Middelburg, naar de reformatorische scholen, las *De Saambinder* en het *Gekrookte Riet* en verbaasde mij over het leven

in de laatste zuil, waar mensen hun leven inrichten naar de Bijbel, van kaft tot kaft. Net zoals ik laatst in Antwerpen van afstand een groep orthodoxe joden naar de synagoge zag lopen: bakkebaarden, keppel, twee zontjes met diep-serieuze gezichten. Ook daar voelde ik die verwondering over deze godsverering – het leek bijna iets uit een andere tijd.

Toch is dat niet zo. Wereldwijd gelooft meer dan 84 procent van de bevolking (The Pew Forum, 2012). Verreweg het grootste deel van de wereldbevolking ontleent zin aan God, Allah, Jehova of een andere god. Het leven van kinderen op een Koranschool in Timboektoe draait om Allah. Voor katholieken in Brazilië is de bewierookte mis het hoogtepunt van de week. Een gemiddelde Amerikaan kan zich een bestaan zonder God niet goed voorstellen, net zoals een monnik in Tibet dat niet kan. Voor hen is ‘vereren’ verbonden met hun ‘zijn’, het vormt een wezenlijk onderdeel van hun identiteit.

De stelling die ik hier poneer is dan ook dat de godsdienstvrijheid, ook hier in Nederland, ook nu – of misschien wel juist hier en juist nu – vraagt dat wij ons actief inleven in wat het is om diep gelovig te zijn en zin te ontlene aan iets dat wij niet kunnen begrijpen. Om daar vervolgens naar te handelen, ook in de publieke ruimte.

Daarvoor is het nodig om eerst te kijken naar de geschiedenis van de godsdienstvrijheid als een fundamenteel recht en de plek van de godsdienstvrijheid in het internationale recht, om daarna te bezien hoe deze vrijheid heden ten dage vorm krijgt in Nederland.

De godsdienstvrijheid is vaak de moeder aller grondrechten genoemd, maar wordt steeds meer uit het publieke domein geweerd en achter de voordeur geduwd. Toch is het heel belangrijk dat niet alleen de overheid, maar wij allemaal de godsdienstvrijheid weer meer gaan koesteren, ook in de publieke ruimte. Kennis is daarbij een onmisbare bouwsteen.

De godsdienstvrijheid als mensenrecht

Eerst maar even terug in de geschiedenis. Utrecht viert in 2013 groots de Vrede van 1713, maar het was 134 jaar eerder, met de Unie van Utrecht in 1579, dat de gewetensvrijheid voor het eerst formeel werd vastgelegd. Holland en Zeeland mochten zich volgens de Unie ‘tpoint vande religie’ gedragen naar ‘haerluyden goedkeuren’ – hun eigen keuzes maken. Andere provincies mochten ook kiezen, maar de keuze moest wel bijdragen aan ‘conservatie van een yegelijk... syn goet ende gerechtigheyt’, en in die zin rechten van alle inwoners respecteren. Wel gold dit ‘mits dat een yeder particulier in syn religie vry sal moogen blyven ende dat men nyemant ter cause vande religie sal mogen achterhaelen ofte ondersoeken’ – ieder individu zou godsdienstvrijheid kennen, en niemand zou vanwege zijn godsdienst opgepakt of onderzocht worden. Zo was er een bepaling met als strekking dat kloosterlingen ‘vryheyt ende liberteijt van religie ende oick van cleederen en habyt’ zouden hebben: dit omdat juist zij vaak om hun gewaad lastig waren gevallen (Groenveld 1979). Dit gedachtegoed bouwde voort op denkers als Erasmus, ‘de prins van de humanisten’, en werd in de 17e eeuw verder uitgewerkt door denkers als Spinoza. Tegen de tijd dat Roosevelt in 1941 Freedom of Worship noemde als een van de vier vrijheden was deze al vastgelegd in grondwetten over de hele wereld, waaronder de Nederlandse.

Godsdienstvrijheid is een breed begrip. Franklin Roosevelts vrouw Eleanor werd na de oorlog voorzitter van de commissie die de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) zou opstellen. Veel van de betrokken onderhandelaars in Parijs vonden het belangrijk om juist de godsdienstvrijheid goed, expliciet en uitgebreid te beschermen. De ‘vrijheid van verering’ werd ‘geloofsvrijheid’.

De preambule van de Universele Verklaring geeft aan hoe het opzijschuiven en minachten van mensenrechten hebben geleid tot barbaarse handelingen die het geweten van de mens geweld aandeden. De preambule stelt vervolgens dat de verkondiging (!) van een wereld waarin de mensen vrijheid van meningsuiting en van geloof

zullen genieten, en vrijwaring van angst en gebrek zullen kennen, het hoogste ideaal van ieder mens zou moeten zijn.

Die geloofsvrijheid is uitgewerkt in artikel 18 van de UVRM dat spreekt over ‘Het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst’. ‘De gedachten zijn vrij’, zoals het eeuwenoude protestlied²⁶ het stelt. Mensen mogen ook hun geweten volgen. En daarnaast hun godsdienst belijden.

Na veel Parijse discussies werd ook de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen opgenomen, de zogenaamde ‘apostasie’. Hierbij legt het artikel heel precies uit wat de godsdienstvrijheid inhoudt: het is de vrijheid om hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven, zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften.

Het is inzichtgevend om te bekijken hoe de Nederlandse delegatie in Parijs eind jaren veertig bijdroeg aan die onderhandelingen. Aan de ene kant deden de Nederlandse onderhandelaars, waaronder pater De Beaufort, Marga Klompé en Hilda Verwey-Jonker, heel veel moeite om God een plek te geven in de preambule.²⁷ Het was natuurlijk een kansloze operatie, want de communistische landen moesten zich ook vinden in de tekst. Tegelijkertijd hadden de Nederlandse ambtenaren veel moeite met de bepaling over het openbaar belijden van godsdienst, omdat in die tijd katholieke processies nog verboden waren. Iets dat later inderdaad in strijd met dit mensenrecht zou blijken. Nederlanders die het geloof zo sterk uit wilden dragen; de verzuiling: het geeft een blik in een andere tijd. Daarover later meer.

---

26 Van het lied ‘De Gedachten zijn vrij’ bestaan een aantal versies (De gedachten zijn vrij, wie raadt ze daarbinnen? Of: De gedachten zijn vrij, wie kan ze beletten). Het is gebaseerd op het ‘Die gedanken sind frei’ dat staat in de *Lieder der Brienzer Mädchen*, dat tussen 1810 en 1820 in Zwitserland gedrukt werd en naar overlevering werd gezongen in de concentratiekampen.

27 Rapporten van de vergaderingen over de UVRM, Parijs 1947 – 1948, m.m. 24 juni en 29 en 30 november 1948, VN documenten E/800.

De daadwerkelijke bescherming van de godsdienstvrijheid werd vooral uitgewerkt in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en het Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten. Het EVRM nam in artikel 9 niet alleen de formulering van de UVRM over, maar bepaalde ook heel expliciet onder welke omstandigheden het recht beperkt mag worden:

1. ‘Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als privé zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onderricht, in praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften.’
2. ‘De vrijheid zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uiting te brengen kan aan geen andere beperkingen worden onderworpen dan die die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.’

De waarde en de reikwijdte van de godsdienstvrijheid werd door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in de afgelopen decennia uitgewerkt aan de hand van een aantal concrete zaken. In de zaak *Kokkikanis* bijvoorbeeld stelde het Hof dat – in mijn vertaling – de godsdienstvrijheid een van de fundamenten van een democratische samenleving is:

‘De religieuze dimensie ervan is een vitaal onderdeel van de identiteit van gelovigen en hun visie op het leven, maar ook belangrijk voor atheïsten, agnosten, sceptici en mensen die het niets kan schelen.

Het pluralisme dat een wezenlijk onderdeel is van een democratische maatschappij, hard bevochten over de jaren, hangt ervan af.²⁸

De overheid, dat blijkt ook uit andere uitspraken van het Hof, moet pluralisme borgen, bewerkstelligen dat verschillende groepen elkaar tolereren.²⁹ Vanwege dat pluralisme mocht Turkije bijvoorbeeld hoofddoeken aan de universiteit verbieden.³⁰ Ook mocht Noorwegen in een staatscurriculum een vak Christendom, Religie en Filosofie introduceren. Het Noors Humanistisch Verbond had daartegen geprotesteerd, en wilde dat kinderen helemaal geen godsdienst-onderwijs hoefden te volgen, maar het Hof vond de aandacht voor een combinatie van religies juist in lijn met wat nodig is om een open en inclusieve schoolcultuur te bewerkstelligen.³¹

Terug naar Nederland

In Nederland zie je eigenlijk een omgekeerde beweging. Wij hebben ons in de jaren zestig van de vorige eeuw met een grote ruk losgemaakt van het geloof. James Kennedy beschrijft het proces waarbij een verzuild Nederland – met in bijvoorbeeld de katholieke zuil een katholieke sportvereniging, de katholieke school, *de Volkskrant*, de KRO en de kerk – in een paar decennia veranderde in een grotendeels seculiere staat (1995). Natuurlijk zijn er allerlei tekenen dat het religieus besef in Nederland niet helemaal is verdwenen. Het EO/RKK-evenement *The Passion*, de *Mattheus Passion*: rond Pasen zien we allerlei voorbeelden van de behoefte aan verering en verwondering die in Nederland kennelijk heel dicht onder de oppervlakte ligt.

Tegelijkertijd zie je dat het belijden van godsdienst steeds meer iets is dat je achter de voordeur doet. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) spreekt in het rapport *Geloven in het*

---

28 EHRM 25 mei 1993, *Kokkinakis tegen Griekenland*.

29 EHRM 14 december 1999, *Serif tegen Griekenland*.

30 EHRM 10 november 2005, *Leyla Sahin tegen Turkije*.

31 EHRM 29 juni 2007, *Følgerø e.a. tegen Noorwegen*.

Publieke Domein in dat kader van een dubbele transformatie: niet alleen zijn er steeds minder gelovigen, maar ook is het geloof steeds minder zichtbaar in de openbare ruimte. Ik herinner mij hoe in het onderzoek onder gereformeerden vrouwen snel na de dienst hun hoed in de tas deden. Zij legden mij uit dat zij anders vaak uitgelachen werden op straat. Dit is in lijn met onderzoek naar discriminatie van godsdienstige minderheden in Nederland, en het recente boek van Martha Nussbaum over de nieuwe religieuze intolerantie.

Terug naar het recht

Dit alles vertaalt zich ook in het recht. De godsdienstvrijheid is in onze Grondwet neergelegd in artikel 6:

1. 'Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.'
2. 'De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.'

Een voorbeeld van een klassieke rechterlijke uitspraak over de bescherming van godsdienstvrijheid in Nederland is die over het Joods Lyceum Maimonides: mag een school een leerling van wie alleen de moeder bekeerd was, en die volgens de boeken niet geldt als halachisch, weigeren?³² Het antwoord is ja, net zoals gereformeerde scholen leerlingen mogen weigeren die geen rok dragen, of die thuis ongefilterd internet hebben.³³

---

32 Hoge Raad, 22 januari 1988.

33 Overigens staat dit wel ter discussie in het initiatiefwetsvoorstel over de acceptatieplicht van scholen.

Terwijl de godsdienstvrijheid historisch gezien dus een cruciale plaats heeft in het Nederlands bestel, wordt Nederland van een inclusieve staat steeds meer een neutrale, seculiere staat.³⁴ Het geloof verdwijnt, zoals premier Rutte jaren geleden al bepleitte, steeds meer achter de voordeur.³⁵

Een sleutelmoment hierbij was de aanneming van de Algemene Wet Gelijke Behandeling in 1993. Het recht op gelijke behandeling was in 1983 in de Grondwet opgenomen, en is – volgens veel gelovigen – uitgegroeid tot een supergrondrecht. Hoewel de juridische doctrine is dat alle grondrechten gelijkwaardig zijn, lijkt het recht op gelijke behandeling een *primus inter pares*. Het betreffende recht is in steen gebeiteld voor het parlement, vastgespijkerd aan de muur van menig raadszaal, heeft eigen bureaus en dus een eigen wet. Een van de grote vragen in het Kamerdebat over het wetsvoorstel was – nog steeds actueel – of gereformeerde scholen leerkrachten kunnen weigeren op grond van hun homoseksualiteit.³⁶ Ten Dales, die het wetsvoorstel verdedigde, was hiertegen, omdat volgens haar in heel veel kerken inmiddels was aanvaard dat geloven en homo-zijn samen konden gaan. Dit leidde in gereformeerde kringen tot opmerkingen over een ‘opgedrongen staatsideologie’. Kamerlid Van den Berg zei: ‘U concludeert daaruit een soort meerderheidsopvatting die nu kennelijk, naar het oordeel van de regering, rijp is om in de wet te worden vastgelegd’.³⁷ In een interview dat ik een paar jaar geleden met hem had, zei Bas van der Vlies dat hij dat als een dieptepunt had ervaren: zijn lezing van de Bijbel, waarin homoseksualiteit verboden was, werd in het Kamerdebat buiten de orde verklaard.

---

34 Zie onder andere Van der Burg (2009). *Het ideaal van de neutrale staat: Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur*.

35 Huidig minister-president, en toenmalig VVD-leider M. Rutte stelde in 2008 ‘Wat voor geloof je hebt is iets voor jou achter de voordeur’ (Goslinga, H, ‘God en Allah horen achter de voordeur’, Trouw, 15 maart 2008).

36 Kamerbehandeling Algemene Wet Gelijke Behandeling, 11 februari 1993, TK 48, 3592.

37 Idem.

Juist door de Commissie Gelijke Behandeling is dan ook in de afgelopen decennia veel gezegd over de godsdienstvrijheid. Om maar een voorbeeld te noemen: mag een waterschap een strenggelovige brugbewaker een baan weigeren omdat hij niet op zondag wil werken? Daarbij maakte de Commissie gewag van verschuivende maatschappelijke denkbeelden, bijvoorbeeld over de vraag of bijzondere scholen een homoseksuele leraar mogen weigeren. Deze verschuiving lijkt symbool te staan voor een bredere beweging richting een seculiere staat, met religie veilig achter de voordeur. Ik noem een paar voorbeelden. De enkele-feitconstructie³⁸ is inmiddels op de schop. De zondagsluiting staat onder druk. Ritueel slachten is steeds meer aan regels gebonden. Een ambtenaar mag niet langer weigeren om een homohuwelijk te sluiten. Er is discussie over het ambtsgebed, onder andere in Zeeland, waar ik momenteel woon.

En in april 2013 werd zonder al teveel poespas het verbod op godslastering uit 1932 uit het Wetboek van Strafrecht geschrapt. Daarbij haalden indieners het debat uit de jaren dertig aan, waarbij kranten vol bewondering spraken over de ‘warme overtuiging en oprechte geloofsbezieling’, die ook bij andersdenkenden eerbied afdwong.³⁹ SGP-leider Van der Staaij probeerde wanhopig om de indieners van het voorstel tot afschaffing te laten inzien wat het voor gelovigen betekent om de naam van iemand die je ‘zo liefhebt; je vader en je moeder’ door het slijk gehaald zien worden’, dat zijn God zei ‘gebruik mijn naam heilig en met eerbied’. Kamerlid van Dam haalde in zijn reactie Orwell aan: ‘If liberty means anything at all, it means the right to tell people what they do not want to hear’. Al treinend door Zeeland probeerde ik mij voor te stellen wat de afschaffing van het vloekverbod, zoals dat daar heet, zou betekenen voor al die boeren die dit kennelijk zo belangrijk vinden dat zij het Zeeuws landschap

---

38 Die constructie hield in dat christelijke scholen nooit een docent mochten ontslaan om het ‘enkele feit’ dat hij homoseksueel geaard is, noch om het enkele feit dat hij met iemand van hetzelfde geslacht samenleeft.

39 Kamerbehandeling afschaffing godslastering, 20 maart en 16 april 2013.

ontsieren met oerlelijke borden met de tekst ‘Vloeken is aangeleerd, word geen naprater’.

Actieve belangstelling en het koesteren van pluralisme

Tijdens het debat over ritueel slachten zei een senator dat de meeste Nederlanders zich tegenwoordig beter in kunnen leven in het gevoelsleven van een kip, dan in dat van een gelovige. Ik vind dit zorgelijk. Mensenrechten gaan in essentie over het beschermen van minderheden. Over het accepteren, zelfs respecteren, van mensen die dingen geloven die ver van je eigen leefwereld vandaan liggen. Dat was moeilijk met de Unie van Utrecht in 1579, en dat is vandaag de dag nog steeds moeilijk. Martha Nussbaum bijvoorbeeld spreekt over nieuwe religieuze intolerantie als uitvloeisel van angst. Toch is het belangrijk om de wereld om ons heen te begrijpen. Juist de vrijheid van verering, voor velen zo ver van hun bed, vergt bescherming en verdient aandacht. Zoals ook het Europees Hof het ziet: het koesteren van godsdienstvrijheid is het koesteren van pluralisme. Juist ook buiten de voordeur, in de publieke ruimte, en juist ook waar het lastig is.

Literatuur

- CGB (2005). *Het verschil gemaakt. Evaluatie Awgb en werkzaamheden Cgb 1999–2004*. Utrecht, Commissie Gelijke Behandeling.
- Groenveld, S. & H.L.P. Leeuwenberg (1979). *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Kennedy, J. (1995). *Nieuw Babylon in Aanbouw: Nederland in De Jaren Zestig*. Amsterdam & Meppel: Boom.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2005). *Nota Grondrechten in een Pluriforme Samenleving*. Den Haag.
- Nussbaum, M. (2012). *De Nieuwe religieuze intolerantie: Een uitweg uit de politiek van de angst*. Amsterdam, Ambo.
- Oomen, B. (2009). *Recht op Verschil*. Middelburg: Onderzoeksrapport Roosevelt Academy, http://www.vgs.nl/beheer/upload/Eindrapport_Recht_op_Verschil.pdf

- Sengers, E. (red.) (2005). *The Dutch and their gods: secularization and the transformation of religion in the Netherlands since 1950*. Hilversum, Verloren.
- The Pew Forum (2012). *The Global Religious Landscape: a Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010*. Washington: The Pew Forum on Religion & Public Life.
- Van Bijsterveld, S. (1998). *Godsdienstvrijheid in Europees Perspectief*. Deventer, Tjeenk Willink.
- Van Bijsterveld, S. (1999). *Overheid en Godsdienst*. Nijmegen, Wolf Legal Publishers.
- Van de Donk, W.J.J., A.P. Donkers, et al. (2006). *Geloven in het Publieke Domein: verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam, WRR: Amsterdam University Press.
- Van der Burg, W. (2009). *Het ideaal van de neutrale staat: Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur*. Den Haag, Boom Juridische Uitgevers.
- Van Ooijen, H.M.A.E. e.a. (2008). *Godsdienstvrijheid: afschaffen of beschermen?* Leiden, Stichting NJCM Boekerij.
- Vereniging Nederlandse Gemeenten & Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2009). *Tweeluik Religie en Publiek Domein*. Den Haag, VNG & MinBzK.
- Voogt, S.O. (1992). *Godsdienstvrijheid bedreigd? Een analyse van de Algemene Wet Gelijke Behandeling*. Nunspeet, Marnix v. St Aldegonde Stichting.
- Uitz, R. (2007). *Freedom of Religion*, Strasbourg, Council of Europe Publishing.

Vlies / Ellen Deckwitz

Ze zeiden dat ons hoofd niets meer is
dan een knokige kap voor de geest. Een thuis
waarin het spookt.

Maar in de dode hoek van onze gedachten
lag iets. We tilden het op en ont deden het
van zijn vlies. Het was teer nog
maar het ademde,

het begreep hoe we spartelden.
Zag wat het inhield
om een gemengd ras te zijn
van schaamte en skelet

en we knielden. Niet meer
voor de stok maar voor elkaar.
Laat onze handen maar neer op de grond.
De vingers zullen zich spreiden
in een majeurakkoord.

Op onze polsen zitten geen littekens
maar stukjes weefsel

in de vorm van landen waarvan we weten
dat ze bestaan.

OVER DE AUTEURS

Prof. Dr. Hans Achterhuis is emeritus hoogleraar Wijsbegeerte aan de Universiteit Twente. Hij is bekend als publieke intellectueel die zich regelmatig mengt in maatschappelijke discussies. De nadruk in zijn werk ligt op de sociale filosofie, waarbij hij zich heeft gericht op thema's als geweld, welzijnswerk, schaarste en technologie.

Abdelkader Benali is een internationaal bekroonde auteur van onder andere de roman *Bruiloft aan zee*, *De langverwachte* en *De stem van mijn moeder*. Tijdens de Israëlisch-Libanese oorlog in 2006 verzorgde Benali voor *Vrij Nederland* een weblog vanuit Libanon, waar hij bij het uitbreken van de oorlog toevallig verbleef. Naast romans en toneel schrijft hij essays voor onder andere *NRC/Handelsblad*, *The Guardian* en *Neue Zürcher Zeitung*. In 2013 presenteert hij het derde seizoen van Benali Boekt voor de NTR, over moderne Nederlandse romans.

Kustaw Bessems is chef van *Vonk (de Volkskrant)*, columnist bij BNR Nieuwsradio en co-auteur van het boek *Doe eens normaal man. In 7 stappen naar een betere politiek*. Hij was eerder betrokken bij *Dagblad De Pers* en *Trouw*, waar hij zich specialiseerde in integratie, islam, terrorismebestrijding en inlichtingendiensten. Behalve met politiek, democratie en openbaar bestuur houdt hij zich veel bezig met burgerlijke vrijheden, privacy en mensenrechten.

Prof. Dr. Barbara Oomen is decaan van het University College Roosevelt in Middelburg en hoogleraar sociologie van de mensenrechten aan de Universiteit Utrecht. Oomen heeft een gedegen wetenschappelijke reputatie en staat bekend om haar innoverende en

bevlogen wijze van onderwijs geven en om haar onderzoek op het snijvlak van wetenschap en samenleving.

Ruben van Gogh (1967) is dichter en schrijver van te zingen dingen. Hij schreef vijf bundels, twee musicals, twee grote en vier kleine opera's, drie liedjesprogramma's en losse liedteksten. Hij treedt regelmatig op tijdens festivals, op scholen, bij symposia en voor bedrijven, van Appingedam tot Zuid-Afrika, van Albanië tot Zeewolde.

Baban Kirkuki (Koerdistan-Irak, 1974) verblijft sinds 1999 in Nederland. In 2006 debuteerde hij met de dichtbundel *Op weg naar Ararat*. Bij Uitgeverij P verschenen van zijn hand *Lontananza* (2009), *Territorium* (2011) en de bundel *Licht onbekend* (2013). In 2011 ontving hij het C.C.S. Crone Stipendium.

Chrétien Breukers (1965) is dichter, publicist en uitgever. Sinds 2005 is hij redacteur van *De Contrabas*, het best bezochte en meest populaire literaire blog van Nederland. Recente publicaties: *Oudegracht* (2011), *De scheurkalender van de poëzie 2013* (2012) en *Het eerste gedicht, over het lezen van poëzie* (2013).

Ellen Deckwitz (1982) is sinds 2000 actief als dichteres. Ze droeg haar poëzie onder andere voor op Lowlands, de Nacht van de Poëzie, De Wereld Draait Door, Poetry International, Nightwriters en de Museumnacht van Amsterdam. Haar werk verscheen in verschillende literaire tijdschriften. In 2009 kreeg ze de Meander Dichtprijs en won ze het Nederlands Kampioenschap Poetry Slam. In 2012 won ze de C. Buddingh'-prijs.

Alle dichters zijn lid van het Utrechts Dichters gilde.

In 1941 formuleerde de Amerikaanse president Roosevelt vier vrijheden: Freedom from Fear, Freedom from Want, Freedom of Speech and Expression en Freedom of Worship. Sindsdien zijn steeds afspraken gemaakt over vrijheid: in verdragen, nationale wetten en (in)formele omgangsregels tussen burgers onderling en in hun relatie met de overheid. Afspraken over vrijheid scheppen ruimte, maar die ruimte vraagt ook om begrenzing. Vrijheid is zowel doen als laten.

In 2013 was Vrijheid spreek je af het thema van de Nationale Viering van de Bevrijding. Daarnaast werd 300 jaar geleden de Vrede van Utrecht getekend. Omdat vrijheid niet vanzelfsprekend is, maar onderhoud vergt en continu bediscussieerd dient te worden, organiseerden FORUM, Bevrijdingsfestival Utrecht en Vrede van Utrecht een reeks Vrijheidscolleges. Wat is de actuele waarde van de Four Freedoms van Roosevelt? In deze bundel diepen vier gerenommeerde sprekers elk een van de Freedoms uit. Elke vrijheid wordt poëtisch geïllustreerd met een vrijheidsgedicht.

Abdelkader Benali is een internationaal bekroonde auteur van o.a. de roman *Bruiloft aan zee, de Langverwachte en de Stem van mijn moeder*. **Prof. Dr. Hans Achterhuis** is emeritus hoogleraar Wijsbegeerte aan de Universiteit Twente en van 2011 tot 2013 was hij Denker des Vaderlands. **Kustaw Bessems** is chef van Vonk, het achtergrond- en opiniekatern dat op zaterdag verschijnt bij De Volkskrant. **Prof. Dr. Barbara Oomen** is Dean van het University College Roosevelt in Middelburg en hoogleraar sociologie van de mensenrechten aan de Universiteit Utrecht. De gedichten zijn geschreven door Chrétien Breukers, Ellen Deckwitz, Ruben van Gogh en Baban Kirkuki. Zij maken deel uit van het Utrechts Dichtersgilde.

FORUM is een onafhankelijk kennisinstituut op het terrein van multiculturele vraagstukken vanuit het perspectief van de democratische rechtsstaat, sociale cohesie en gedeeld burgerschap. FORUM vergaart kennis op het brede terrein van integratie, stelt deze beschikbaar en zet de kennis om in praktisch toepasbare methoden en producten.

Mede mogelijk gemaakt door: Nationaal Comité 4 en 5 mei, provincie Utrecht, Prins Bernhard Cultuurfonds, kfHein Fonds, Stichting Democratie en Media en Stichting Janivo.

ISBN 978-94-6236-009-9

9 789462 360099

BOOM | **LEMMA**
UITGEVERS